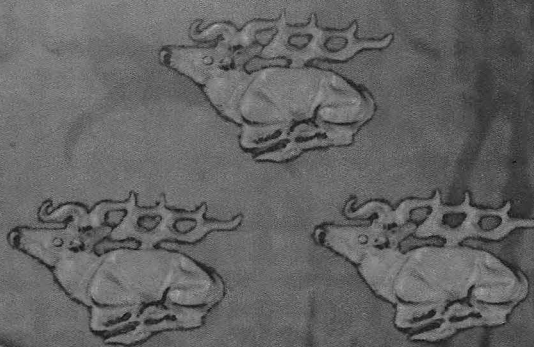
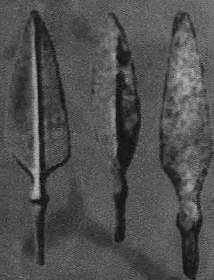
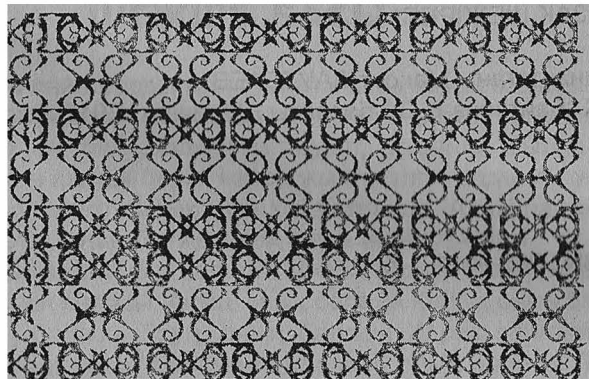
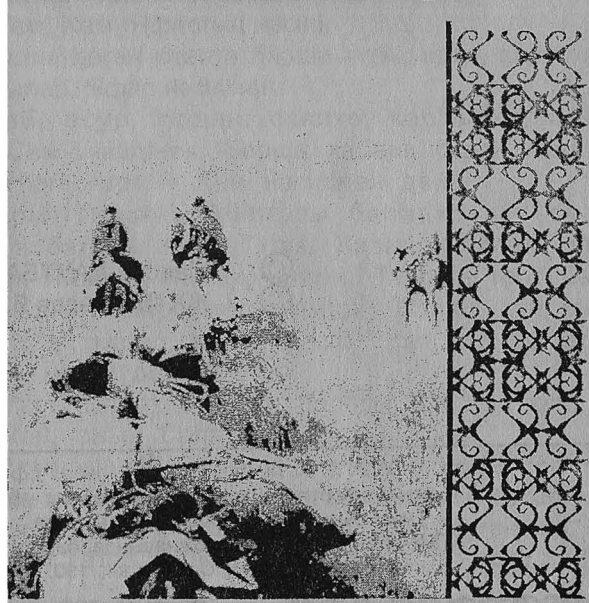

ШЕЖІРЕ ҚАЗАҚТЫҢ РУ-ТАЙПАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ

Жинақтаған: Мақсұт ДАУТБАЕВ.

ЖК "Байтасов Б.С." баспасы. Шымкент, 2012 жыл. 96 бет.

ISBN 9965-9911-2-X

Редакторы: Әбдібек ҚОҢЫРБЕКҰЛЫ.

Дизайнері: Балнұр ҚОЖАГЕЛДИЕВА.

Корректоры: Ақерке БАЙМҰРАТОВА.

Мақсұт ДАУТБАЕВ

ЖК "Байтасов Б.С." баспасы

Басуға 01.06.2012 жылы берілді. Басылымы офсеттік.

Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы - 6.

Тапсырыс №01. Таралымы 1000 дана.

"АТБИ-принт" ЖШС баспаханасында басылды.

Шымкент қаласы, Сайрам к-і, 190.

ШЕЖІРЕ БАСЫ

Атамыз Адам пайғабарды Алла тағала топырақтан жаратып жан беріп, оның оң қабырғасынан анамыз – Хауаны жаратып, Хауа анамыз жыл сайын бір ұл, бір қызды егіз тауып, алдыңғы жылғы ұлға келер жылы туған қызды беріп, келер жылғы ұлға, алдыңғы жылғы қызды беріп, өсіп-өніп, қырық мың кісі болғанда, Адам пайғамбар мың жасында өтіп, онан бір жыл соң Хауа анамыз өтіпті.

Адам Пайғамбардың бір баласы Шис пайғамбар тауратта Шит деп жазылған, оның баласы Ануш, оның баласы Қинан, оның баласы Мифлаел, оның баласы Бруд, оның баласы Идрис пайғамбар – шын аты Ахнух еді, оның баласы Матушлах, оның баласы Ламәк, оның баласы Нұх пайғамбар, бұл Нұх пайғамбардың үш баласы – Сам, Хам, Яфас; біздің түрік халқы Яфас нәсілінен.

Нұх пайғамбардың уақытында Адам балалары бұзықтық қылып діннен шыққан соң, Алла тағала қаһар қылып, топан суын жіберіп, жер жүзіндегі адам, жан-жануардың бәрі қырылып, Нұх пайғамбар үш баласымен оның қатындары Алла тағаланың әмірімен көмеге мініп аман қалыпты. Осы күнгі барша адам балалары сол Нұхтың үш баласы – Сам, Хам, Яфастың нәсілі.

«Тарих ғумуми» деген кітапта барша түрік, иран, юнан, қытай һәм европадағылар, Яфас нәсілінен.

Барша араб, асур, гилдан, фінике, карта же, фибрани мысырлар – Сам нәсілінен. Барша хабаш, судан, зәңгибар, барша қара түсті жұрт – Хам нәсілінен дейді.

Шежіре түрікті жазған Әбілғазы баһадүр хан сөзінше Яфастың сегіз баласы бар: Түрік, Хазар, Сақлап, Қытай, Камари, Тарих, Жапон, Манжур деген. Түріктің төрт баласы бар – Түтік, Хакәл, Бәрсәжар, Амлақ, Барша хун мажар, бұлғар, улах, ауар, мағол, татар, манжу, фин, жонғар атанған халықтар түрік нәсілі дейді.

Түріктің баласы Елжахан, оның баласы – Бакой хан, оның баласы Киік хан, оның баласы – Аланшы хан.

Мұның уақытына шейін халық мұсылман еді, сол кезде бұзылып суретке табынды. Аланшының екі баласы – Татар, Мағол, Аланшы қол астындағы елін екі баласына бөліп берген соң, Татар қол астындағы ел Татар атанып, Мағол қол астындағы ел Мағол

атаңды дейді.

Түріктен осы жерге шейін жазылған аталар - Әбілғазы хан шежіресіндегі мұсылман жазушыларының сөзі.

(Шәкәрім ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ «Түрік, Қазақ, Қырғыз һәм хандар шежіресі. Алматы: «Ол-Жас Баспасы» ЖШС, 2004 ж).

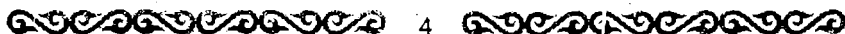
ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ ТУРАЛЫ НЕ БІЛЕМІЗ?

XV – ғасырда Қазақ хандығы құрылуына бай танысты қазақ халқы біртұтас халық болып қалыптасты. Бұрын ол өзін толықтырған белгілі рулық-тайпалық елдер атымен тарихқа, сол ырқылы дүние жүзіне танылған болса, ендігі жерде тіл, аумақ, мінсіз-құлық, әдет-ғұрып тұтастығы бар халыққа айналған еді.

Демек, қазақ шежіресінің тағдыры да қазақ халқының тағдырымен тіке байланысты болды. Бұрын қазақ шежіресі рулық-ұлыстық елдердің шежіресі болса, ендігі жерде ол тұтас қазақ халқының бір арнаға түсірілген, едәуір кемелденген шежіресіне айналған.

Қазақта ата жөн сұраудың қазірге шейін соншалық кең бұқаралық сипат алып отыруы қазақ шежіресінің тарихы злыста жатқанын, ол басында рулық-тайпалық елдер шежіресі болғанын дәлелдейді. Демек, «Қазақ халқы 200-ден аса рудан құралса, әр рудың өз шежіресі болған. Шежіресілер жүз, тайпа, ру, ата тарихын терең талдай білген».

Қазақ шежіресін қазақтың ұрпақтан-ұрпаққа таралып келген ауызша тарихы деуге болады. Оның ұлтымыздың тарихын зерттеуде және жазуда аса бағалы екенінде дау жоқ. Шежірені қазақ өзінің тарихы деп білгендіктен, шежірені қатқа білген адамды – шежіреші деп құрметтейді. Сонымен бірге әрі ата баласына «жеті атасын білдіруді өзінің борышы» деп қарайды. Қазақ арасында «Жеті атасын білмеген жетімдіктің салдары» деген мақал осындай дан қалған. Қазақтың құрамын толықтырған ертедегі түркі тайпаларындағы ата жол қуалайтын шежіре біздің заманымызға дейінгі Үйсін, Қаңлы, Алан, Хуша, (Хоже, Уже) дәуірінен басталған деуге де болады. Үйсін күнбиі Елжау би мен оның балалары (Дуло – Дулат) туралы «Ханнама» мен «Тарихнамаға» түскен деректер

бар.

Қаңлы тайпасынан шыққан атақты тарихшы, ғұлама ғалым Жамал Қаршидің (1230 – 1315) «Молкахат ат Тауарих» (Сөздікке қосымша) атты еңбегіндегі қаңлы, қыпшақ, найман, оғыздар туралы шежірелік деректер, XVI – ғасырдағы атақты би және шежіреші Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат Тауарих» («Жылнамалар жинағы») атты кітабы –ертедегі шежірелердің жалғасы және жазба тарих бетіне түсуі болады.

Қазақ шежіресі ауызша тарихты және ата жөн таратуды негіз еткендігімен жазба тарихтан өзгешеленеді. Бұрын жазба тарихы болмаған ұлтымыз жөнінен айтқанда, шежіренің ғылыми құнын дұрыс бағалау аса қажет. Қазақтың байырғы шежіресінің діни астардан аулақтығы және қазақты түркі тілдес ұлттармен (ұйғыр, өзбек, қырғыз, татар, башқұрт, қарақалпақ, моңғол, манжу, т.б.) туыстас етіп таратуы –оның ғылыми құнын онан ары асыра түседі. Ал ісләм діні таралғаннан кейінгі діни наныммен желіlestірілген ісләм шежірелері негізсіз екенін көрсетеді.

Қазақ шежіресі бойынша қазақ халқы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз болып бөлінуден бұрын «Ақарыс», «Жанарыс», «Бекарыс» деп бөлінген. Ақарыс – Ұлы жүз, Жанарыс – Орта жүз, Бекарыс – Кіші жүз делінеді. Бұлай бөлінуі – жыл тұрмақ ғасыры анық емес, алыс заманның ісі. Ал қазақтың үш жүзге бөлінуі аңыз-деректер бойынша қарағанда, XIII-XVI ғасырлар ісі.

Бір аңызға құлақ түрсек, қазақты үш жүзге Майқы би деген адам бөліпті. Ол Ұлы жүз үйсінге «жалау», Орта жүз арғынға «көз», Кіші жүзге алшынға «найза» таңбасын беріпті. Сондай-ақ қырық рулы елдің таңбасын тасқа ойғызыпты.

Мұның өзі қазақ халқын толықтырған ру-тайпалардың үш жүзге бөлінуі XV- ғасырда қазақ хандықтары құрылудан бұрын-ақ басталғанын көрсетеді.

Екінші бір аңызда, қазақты үш жүзге Қазақ хандығын құрушылардың бірі – Жәнібек хан бөліпті. Қазақ халқы осы ханын қадірлеп, «Әз Жәнібек хан» деп атапты. Ол Ұлы жүзге үйсінді бас қылып, жалайырды көмекшілікке беріпті; Орта жүзге арғынды бас қылып, найманды көмекшілікке беріпті; Кіші жүзге алшынды бас

қылып, жаппасты көмекшілікке беріпті.

Қазақ сахарасындағы үш жүздің ру-тайпаларының жерге орналасу жайы мынадай:

Ұлы жүз ұлысы Жетісу өңірін – Шу, Талас, Сыр, Іле өзендерінің кең алқаптарын негіз етіп мекендеген. Яғни, үйсіндердің ежелгі мекенінде болған. Қазақ хандығы да XV-ғасырда алғаш осы Ұлы жүз мекенін орталық етіп құрды. Орта жүз ұлысы қазақ даласының орта және солтүстік-шығыс бөлегіндегі кең-байтақ өңірді, яғни Қызылқұм, Қаратау, Мойынқұм, Көкшетау, Сарыарқа өңірін (Балқаш көлінің солтүстігін), Алтай, Тарбағатай, Ертіс өзеніне дейінгі жерлерді, Есіл, Нұра, Торғай, Сарысу өзендері алқабын негіз етіп мекендеген. Мұның оңтүстігі Сырдария өңіріне, солтүстігі Сібірге дейін созылған. XVI – XVII ғасырларға келгенде Қазақ хандығы құрамындағы халықтың көпшілігі Орта жүз тайпалары болды. Кіші жүз ұлысы қазақ даласының батысында, Маңғыстау маңында, Жайық өзені өңірінде мекендеген. Яғни, ежелгі аландар мекенінде болды. Кіші жүздің өкілдік тайпасы – «алшын» аты сол аландармен тікелей қатысты болса керек.

Еліміздің тарихи кітаптарында кей-кейде Ұлы жүз – Шығыс тайпалары, Орта жүз – Солтүстік тайпалары, Кіші жүз – Батыс тайпалары деп те жазылады. Бұлай аталу «жүз» атауының қазақ тілінде «бағыт», «бет» мағынасын беруімен байланысты болса керек.

Қазақ шежірелерінде айтылып, қазақ халқы ортақ мойындаған үш жүзге қарайтын негізгі тайпалар мыналар:

Ұлы жүз тайпалары: Жалайыр, Албан, Дулат, Суан, Ысты, Сары үйсін, Сіргелі, Ошақты, Шапырашты, Шанышқылы, Қаңлы, Қатаған. Ұлы жүз тайпалары әдетте Ұлы жүз Үйсін деп те аталады. Демек, Ұлы жүз қазақтарында Үйсін өкілдік тайпа саналады.

Орта жүз тайпалары: Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ. Әдетте халық аузында «Алты арыс ел» деп аталады. Орта жүзде әдетте арғын өкілдік тайпа саналады. Сондықтан қазақ арасында «Арғын аға болғанда» деп жүлгелеп сөйлеу қалыптасқан. Арғын тайпасының аты ежелгі «ғұндармен» тікелей байланысты шыққан деген меже бар.

Кіші жүз тайпалары әдетте Әлімұлы, Байұлы, Жетіру деп бөлінеді. Әлімұлы – Қарасақал, Қараш, Кете.

Байхлы – он екі арыс. Олар: Адай, Алшын, Жаппас, Алаш, Байбарақ, Беріш, Есентемір, Қызылқұрт, Серкеш, Ысық, Таз, Масқар.

Жетіру – Табын, Тама, Жағалбайлы, Кердері, Керейт, Телеу, Рамадан.

Қазақ шежіресінің халықтық түрлері арасында өзіндік айырмашылықтар бар. Бұлар, әрине, мұқият зерттелуге тиіс. Мысалы, халықтық шежіренің 1962 – жылы 10- айда Әлімқан деген адам жазған бір түрі бар. Ысқақ шежірешіден қалған, Естемес Әуелқанұлы деген кісінің қолында сақталған тағы бір түрі бар. 1983 – жылы менің қолыма түскен бұл нұсқа едәір толық.

Осы екі түрлі халықтық шежірені салыстыра қарағанда, бұл екеуінің баяндауында, қазақтың үш жүзге бөлінуден бұрынғы ата тегі жөнінде едәуір үлкен айырма бар екен.

Бірінші, Ысқақ қариядан қалған шежіренің басталуы былай:

Жалаңаш бабаның баласы – Қайың, Қайыңнан Той, Тойдан Тулай, Тулайдан Алаш, Алаштан Жасыбай, Байсұңқар. Байсұңқардан Төре, Жасыбайдан Байғотан. (Әдетте айтыла беретін «Иттің ұлы Байғотан» дегендегі «Байғотан» осыдан қалды ма екен? — Ж. М.). Байғотан төрт әйел алған екен.

Бірінші әйелінен: Үйсін, Қаңлы, Жалайыр, Ошақты.

Екінші әйелінен: Арғын, Найман, Қылшақ; Қоңырат, Керей, Уақ.

Үшінші әйелінен: Алшын, Жаппас.

Төртінші әйелінен: Жағалбайлы.

Бірінші әйелінен туған төрт баладан тарағаны «Ұлы жүз» деп аталды.

Екінші әйелінен туған алты баладан тарағаны «Орта жүз» деп аталды.

Үшінші әйелінен туған екі бала мен төртінші әйелінен туған бір баладан тарағаны «Кіші жүз» деп аталды. Үш жүздің баласы дегені, міне, осы.

«Ысқақ шежіресінде» мынадай бір аңыз айтылады:

«Сол заманда сүйегі ноғай Әбілхайыр деген хан болады. Мұны Әз Жәнібек деген кісі біледі. Жұрт Әбілхайыр ханнан ақылы артық Арғынға ауады. Бұған Әбілхайыр хан іштей наразы болады да, «Қобыландыны берсін, қанға-қан аламын», - дейді. Әз Жәнібек хан

«Жеті кісінің құнын алсын», - деп, батырын бермей елшіні қайтарады. Әз Жәнібек қанға –қан аламын деп үш жүз әскермен келіп Әбілхайыр ханды шауып кегін алады. Үш жүздің баласы аталатын себеп осы...»

Қазақ тарихынан хабарлы адамдар бұл аңызда айтылған Әбілхайыр хан мен Әз Жәнібекті әбден біледі.

XV- ғасырдың орталарында Өзбек-Қазақ хандығын және онан кейін Қазақ хандығын билеген адамдар туралы аңыз өзіндік маңыз алады. Бірақ Арғын мен Қобыланды жөнінде айтқаны тарихи мәліметтерге үйлеспейді.

Екінші, Әлімқан жазған шежіренің басталуында «леләм шежіресінің» белгілі сарыны бар. Оны қалдырып, халықтық түріне ойысайық. Оның Үш жүзден бұрынғы ата текті таратуында «Ысқақ шежіресіне» ұқсамайтын жағы мынау:

Қырғыз, Құрдай, Қытай (Қидандар – Батыс Лиану меңзелетін болса керек) бір туысады екен.

Құрдайдан Аламан жалғыз, Аламаннан Алаш жалғыз, Алаштан үшеу – Зейінқан, Сәйілқан, Сұбнан.

«Зейілқаннан сегіз арыс, кеткен алыс» делінеді. Демек, Зейілқанның ұрпағы сегіз ел болды. Бізден алыстап кетті деліміз отыр.

Майқы би жиені делініпті. Сірә, Майқы би Алашқа немесе Алаштың баласы Зейілқанға жиен деген мазмұн болса керек.

Ал Сәйілқаннан - Өзбек, Өзбектен – Ноғай; Сұбнаннан Қазақ, Созақ; Созақтан – Қарақалпақ, Қазақтан – Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс.

Қазақ үш жүзі осы үшеуінен тарайды. Яғни Ақарыс – Ұлы жүз, Жанарыс – Орта жүз, Бекарыс – Кіші жүз.

«Шежіренің» осы нұсқасы бойынша, Ақарыстан Үйсін жалғыз, Үйсіннен Абақ, Тарақ екеу. Абақтан Ақсақал (Бәйдібек би), Бәйдібектен – Жарықшақ, Жарықшақтан – Албан, Суан, Дулат; Албаннан – Шыбыл, Сары; Тарақтан – Жансақал (Жандыбек би), Жандыбектен – Жалайыр, Шалырашты, Қаңлы.

Жанарыстан алты бала (Алты арыс):

Бәйбішеден Керей, Уақ; ортаншы әйелінен – Қоңырат, Қыпшақ; тоқалдан – Арғын, Найман.

Бекарыстан – Алшын, Жаппас, Жағалбайлы.

Осы нұсқа қазірге дейін біз көріп жүрген, баспа бетінде

жарияланған нұсқаларға жуық бола тұрса да, өзгеше шежірелерге ұқсамайтын жағы да бар. әсіресе Бекарысты таратуында даралық бар.

Жоғарыдағы екі түрлі нұсқаны бірімен бірін салыстырудың сыртында, оларды «Қазақ Совет энциклопедиясындағы» шежірелік таратумен салыстырғанда, бұларда қазақтың үш жүзге бөлінуінде және таралуында ұқсастық негізгі, өзгешелік ішінара орынды деуге болады. Ал «Қазақтың қысқаша тарихындағы» таратумен де белгілі айырмашылық бар. «Қазақтың қысқаша тарихында» Бекарыс – Ұлы жүз, Ақарыс – Орта жүз, Жанарыс – Кіші жүз делінсе, Әлімқаннан қалған шежіреде Ақарыс – Ұлы жүз, Жанарыс – Орта жүз, Бекарыс – Кіші жүз.

Мұның өзі қазақ шежіресін жинап-зерттеудің қажеттігін түсіндіреді.

Қазақ шежіресі атамзаманнан бергі қазақтың ауызша тарихы болғандықтан, оның дәуірлер тарихын зерттеуде және жазуда рөлі зор, әсіресе шежірелік таратуға қоса айтылатын шежірелік аңыздардың құнын төмен мөлшерлеуге болмайды.

Бірақ қазақ шежіресін қазақтың жазба тарихының орнына қоюға болмайды. Ол қашаннан да қазақтың жазба тарихының толықтаушысы, құрамдас бөлігі болып жасай береді.

«Төрелер шежіресін» қазақ шежіресінің бір бөлігі деп қараған жөн. Шыңғысхан XIII – ғасырдың басында моңғол атының тұяғы жеткен жерді төрт ұлына және басқа жақын туыстарына үлестірген кезде, Қазақ даласы мен Орта Азияны мекендеген қазақ тайпалары басында оның Жошы, Шағатай, Өгедай атты ұлдарына, Өгедай өлген соң Жошы мен Шағатай ұлыстарына қарасты болды.

Қазақ тайпаларын билеген Шыңғысхан әулеттері XIII – XVI-ғасырлар аралығында әздерінен әлдеқайда көп қазақ тайпаларына біртіндеп сіңіп (нәсілдік сипаты өзгеріп), қазаққа айналып кетті. Сондықтан қазақтарды билеген Шыңғыс ұрпақтары шежіресін – «Төрелер шежіресін» - қазақ шежіресінің бір тармағы деп қарау қажет.

Шоқан Уәлихановтың жазуынша, қазақ хандары – Есім хан, Тәуке, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай ұрпақтары хан ордаларында шежіре жинап-сақтаған. Олар қазақ тайпаларының байырғы шежіресімен қоса өздерінің төре шежіресін де жинап-сақтаған

болса керек. Қадырғали Жалайыри шежіресі туралы Шоқан Уәлиханов: «Қазақтардың өткені туралы ең құнды, алғаш жазба ескерткіші. Мұнда нақты тарихи деректер аз болғанымен, қазақ хандары мен сұлтандарының ата тегі бар», - деп жазады. Мұндай шежірелер «...Абылайда, оның балалары Уәлиде, Сүйік тереде, Әбілқайырда, оның балалары Нұрәліда, Айшуақта, ұрпақтары Жәңгір ханда, Дәулеткерейде» болған.

Қазақ шежіресінің Ресейде және Жұңғода жазба деректерге түсуі XVIII-ғасырдың 30- 50-жылдарында басталды деуге болады. М. П. Вяткиннің жазуынша, «Орыс қоғамының Қазақстан тарихына көңіл бөлуіне 1731-жылы Әбілқайыр ханның Ресей қол астына қарауы себеп болғандығында сөз жоқ». Ал Жұңғода «XVIII –ғасырдың екінші жартысы мен XIX-ғасырдың басында Ежен ханға тарту тартып үнемі Бижиңге барып тұрған Қазақ хандығының елшілерінен және Үрімжі, Құлжа, Шеуешекке ат айдап әкеліп сатқан қазақтардан жиналған қазақ шежіресі жөніндегі (манжуше жазылған) мол мәлімет Бижиңдегі хан сарайы мұражайының архивінде сақтаулы тұр». Сұң Жүннің «Шыңжаң жайлы мәлімет» атты кітабында, Қазақ хандарының Шың патшалығы үкіметімен саяси-шаруашылық қарым-қатынастары, барыс-келістері туралы қыруар мәлімет жазылған. Оған басқа қазақ төрелерінің шежіресі өте жан-жақты жазылған. Тәуке, Абылғай, Әбілмәмбет сияқты қазақ хандары әулеттерінің, осы әулет мүшелері мен елшілерінің Шың патшалығы үкіметіне барған жылдары, қандай шен алып қайтқандары өте тамаша жазылған.

Қазақ шежіресін жинауға, шежіре-аңыздарға баға беруге ерекше көңіл бөлген адамның бірі – Құрбанғали Халиди. Ол қазақ шежіресіне ерекше баға бергеннің үстіне, кейбір шежіре-аңыздарды жазып қалдырған. Оның жазуынша, «Өзбектің баласы – Жалаңаш баба, оның баласы – Қырғыз Шұбар, оның баласы – Бортай, оның баласы – Соләй, оның баласы – Қойын, оның баласы – Байтоған. Үш жүз қазақтың атасы, міне, осы». Мұнда қазақты өзбекпен, қырғызбен жақындатуы тарихи шындыққа жанасса да, өзбекті қазақтың арғы ата-бабасы деп көрсетуі нанымсыз. Ал Жалаңашты, Қойынды және Байтоғанды қазақтың арғы ата-балалары ретінде атауы Ысқақ қариядан қалған шежіреге жанасатын шежіре аңыз екенін көрсетеді.

Құрбанғали наймандардың таралуы жөніндегі деректі едәуір жан-жақты жазған. Сірә, бұл автордың найман ішінде көп жүргендігінен

болса керек.

Қазақ шежіресін жинау, реттеу, баспадан шығару Ресей қазақтарында осы ғасырдың басында-ақ басталған. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Нұржан Наушабаев сияқтылардың бұл жақтағы сіңірген еңбегін ХІХ-ғасырдың алғашқы жартысы мен орта шенінде Ш. Уәлиханов жазып алған «Ұлы жүз шежіресі» мен Абдолла Нияздың «Үш жүз шежіресінің» жалғасы және дамытылуы деуге болады.

Шежіре-деректерді әлі де жинау, реттеу және үзбей баспадан шығарып отыру алдағы жерде кезек күттірмейтін міндеттің бірі болуға тиіс.

(Жақып МЫРЗАХАНОВ, «Тарих қойнауынан» Тарихи очерктер. Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2004).

АҢЫЗ ҮШ ЖҮЗ ТУРАЛЫ НЕ ДЕЙДІ?

Бір аңызда Ноғайдың ханы Өлеңтіге бағынатын Ақназар хан кейін өз ұлысын бөліп әкетіп, қарауындағы аймақты үш баласына бөліп беріпті. Содан қазақ Үш жүз атаныпты.

Екінші бір аңызда орыстар Астраханды алғанда ағайымды үш жігіт бос жатқан далаларға қашып кетіп, содан Үш жүз өсіп-өніпті.

Үшінші бір аңызда Бұхар ханы Арыстан бәйбішесінен бала болмай, Қызылаяқ елін шапқанда ат көтіне салып алып келген тұтқын қызға аяқ салып, содан, бала бітіп, ол сауысқанның аласындай ала боп туып, жапан түзге аласталып кетіпті. Айдалада аң аулап, күн көріп жүрген жалқы жігіттің хан баласы екенін біліп қалған Майқы би Үйсін деген баласына бастатып жүз нөкер беріпті. Оны естіп Қотан би де Болат деген баласына бастатып жүз нөкер жіберіпті. Қоғам би де тұрғыластарынан қалмай, Алшын деген баласына бастатып жүз нөкер қосыпты. Осы жүздіктер үсті-басының алалығына бола Алаш атанып кеткен ханзаданың қосынына қосылған реттеріне қарай, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз болып үшке бөлініпті.

Төртінші бір аңызда Сібірді жайлайтын алат тайпасының Алаша деген сұлтаны үш жүздікпен Бұхараны шауыпты. Жеңіліп қалып, соңындағы үш жүз қолымен Түркістанды мекендеуге мәжбүр болыпты. Үш жүз содан шығыпты.

Бұл-аңыздың айтары.

Аңыз болса да, талай нәрсені аңғартып тұрғандай. Алдымен аңғартары, қазіргі қазақ ұлтының бірнеше құрамдас бөліктерден тұратындығы, екіншіден, ол бөліктердің бір арнаға тоғысуы бір кезеңде емес, әр кезеңде жүзеге асқандығы. Оған солар жайлайтын саяси кеңістіктегі әр қилы тарихи құбылыстардың әсер еткендігі. Бір қызығы, үш жүз жайындағы қай аңызда да Ноғай хандығы мен Абдолла әулеті билейтін Орта Азия хандықтары айтылады. Осы бір деталь әлгі аңыздардың шығуына себеп болған тарихи шындықты танып-білуге мүмкіндік туғызады. Өйткені Абдолла әулеті билеген хандықтар мен көрші көшпелі тайпалар арасындағы қақтығыстардың, Ноғай ордасының ыдырауының шежіресін жасақтайтын жазбаша деректер бар. Сол арқылы қазақтың үш жүзінің қашан бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, бір ұлтқа айнала бастағанын аңғару қиын

емес. Қазақ ұлтының бір этникалық жиынтыққа айналуы әуелі Жошының Орда-Ежен деген ұлының әулеті, кейін Шәйбай деген ұлының әулеті билеп, сол билеуші екі әулеттің арасындағы кикілжіңнің нәтижесінде Ақ Орда мемлекетінің ыдырауынан басталды да, әуелі Шағатай әулеті, кейін оның қарауындағы әскербасылар санатынан шыққан Темір әулеті билеп, сол екі билеуші әулеттің тартысы салдарынан тоз-тоз боп тарап кеткен Шағатай мемлекетінің құлдырау тұсына ұласты, ақырында бір кезде жер жүзін дүркіретіп, әуелі Бату, Тоқа-Темір балаларының өз арасындағы, кейін оларды тақтан ығыстырып, өздері билеуші болған әскери ақсүйек Маңғыт әулеті өкілдері арасындағы шиеленіс салдарынан жат табанында қалған Алтын Орданың ақырғы жұқанағы Ноғай ордасының құлауымен аяқталды. Билік жолындағы күрес қай тұста да болған. Тізгін ұстағандар алысты екен деп олардың қол астындағы халықтарды да алыстырып қоймайық. Әңгіме болып отырған кезеңде жүз бен жүз, ру мен ру алысқан жоқ. Жұрт сұлтандардың шашбауын көтеруші болмай, оларды айтқандарына жүргізе білді. Әскери демократиялық қоғамда қару ұстай алар естияр еркеккіндіктер ел тағдырына байланысты мәселенің қай-қайсысын шешуге де тікелей атсалысатын. Олай болмаған күнде Төле де, Қазыбек те, Әйтеке де шықпас еді. Олай болмаған күнде Тәуке Төле, Қазыбек, Әйтекеге; Әбілқайыр Жәнібек пен Бөгенбайға; Абылай Қазыбек пен Бұқарға; Барақ Шүрек пен Қабанбайға жүгінбес еді.

Расына келсек, қазіргі біз білетін алауыздық пен әкімшілік ол заманнан көп кейін, ол заманда қалыптасқан ел билеу жүйесі әдейі аяққа басылған кезде шықты. 1824 жылы хан билігі, 1868 жылы сұлтан билігі жойылды. Сол арқылы қазақ даласы дәстүрлі мемлекеттік сипатынан айырылды. Оған басқа топырақта қалыптасқан бюрократтық билеу жүйесі күшпен енгізілді. Елден гөрі өз басын, ұлттан гөрі ағайынын көбірек қамтып, ақылдан гөрі айла-шарғыны көбірек малданатын пысықайлардың «партияшыл», «топшыл» күресі етек жайды. Ру-ру болып, ата-ата болып, билікке таласу да содан шықты. Сондай кикілжіңді тілге тиек ету үшін «анау ауылдан шыққандар шетінен сұңғыла, мынау ауылдан шыққандар шетінен миғұла» деп бірін-бірі көзге шұқитын әдет пайда болды. Көзі тірі жүргенімізді былай қойып,

баяғыда сүйегі құрап қалған бабаларымызды әрі итеріп, бері жығатын болып бара жатырмыз. Одан құтылу үшін бір-бірін әрі игеріп, бері жағатын әуре-сарсаң емес, ортақ мақсат жолындағы ынтымақ керек. Ондай ынтымақ бір-бірімізден мін іздеу жолымен емес, әрқайсымыздың көкейкесті мүддемізді бірдей елеп, бірдей ескеру жолымен орнайды. Төле, Қазыбек, Әйтеке есімдерінің әлі күнге ауыздан түспейтіндігі де сондықтан. Замандастарына сүйек сындырысып, жаға жыртысуды емес, бірі жең, бірі жаға, бірі іні, бірі аға болуды, өзара теңдік арқылы елдікке, елдік арқылы өзгелермен теңдікке жетуді үйреткендіктерінде.

Халқымыздың Қаратау бойындағы қашанғы қара жұрты болып келе жатқан Шымкент қаласының ортасында Ордабасы деп аталатын алаң бар. Оған бір тараптан Төле би, екінші тараптан Қазыбек би, үшінші тараптан Әйтеке би көшелері келіп тоғысады.

Үш сала-бір арна. Қай істе де, қай тұста да осыны ұмытпасақ, талай кемісіміз түзеліп, талай ортамыз толар еді-ау...

(Үш пайғамбар, Алматы, «Дәуір», 1992. Ықшамдап дайындаған Марфуға ШАПИЯН, Аңыз журналынан.).

ҚАЗАҚ ҚАЙДАН ШЫҚҚАН?

Жоғарғы әр түрлі шежіре кітаптардың сөзінен біздің қазақ Нұх пайғамбардың Яфас деген баласының нәсілінен. Қытайша Тукю –біздің тілде түрік аталған халықтан екені анық болды. Түрік деген дулыға деген сөз екен. Онан соң бір кезде ғун, яки хун деп аталыпты. Оны Нәжиб Ғасымбек Орхон өзеніне қойылған аттан қойылды дейді. Онан кейін әр түрлі атпен бөлектеніп кетсе де, біз ұйғыр атынан шыққан елміз. Бұл ұйғыр деген бірігіп қосылған деген мағынада деп шежіре жазушының бәрі айтқан десе де болады. Сол ұйғырдан қырғыз, қаңлы, қыпшақ, арғын, найман, керейт, дулат, үйсін деген таптар шығып, солардың нәсілінен шыққанбыз.

Ақырында Шыңғыс хан татам татар мағолды алып, төрт баласына ел бөліп бергенде, үлкен баласы Жошыменен онан кіші баласы Шағатайға татар атанған елдерді бергенде, соның ішінде татар атанып және Жошыға тигені; Жошы ұлысы, Шағатайға тигені, Шағатай ұлысы атанған, онан кейін біздің Жошы ұлысындағы аталарымыз Жошы нәсілінен Өзбек хан мұсылман болғанда, барша Жошы ұлысы өзбек атанып, онан кейін Әз Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде Қырғыз, қазақ атанған елміз, ол кезде ол атпен атанған ел, жалғыз ғана біздің үш жүздегі қазақ емес, көп ел еді. Оның көбі отырықты өмірге кіріп, әр жерге барып бірталайы ноғай, башқұрт атанып, бірталайы өзбек, сарт атанып кеткен. Ақырында қазақ деген ата бізде қалған.

Жоғарыда айтып едік, Адам пайғамбардан бері қарай осы уақытқа шейін үзілмей жазылып келген шежіре жоқ деп. Әз Жәнібек ханнан бері қарай біздің қазақ аталары туралы шынды-өтірікті айтылған сөздер бар, соның ішінде нақты дегенім һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін шежіре кітаптардың сөзіне қосып жазамын.

Шыңғыстың үлкен баласы Жошы хан өлген соң орнына Бату (Жошы баласы) хан болды. Оны орыстар Бати дейді. Лақап аты Сайын хан еді. Оның орыс жұртын қаратып алғаны – 1242 жылы. Батудан соң інісі Бүрге хан болды. Жошыдан бұрын ол Еділ – Жайықта қыпшақ атанып тұрған түріктер бар еді. Сол себептен Дешті қыпшақ хандығы деп аталушы еді. Бүрге хан кезінде үш ордаға бөлініп, Алтын орда, Ақ орда, Көк орда деп бәрінің үстінен

Алтын ордадағы Бүрге хан билеуші еді. Ақ ордаға Жошының Шайбан деген баласы хан болып, бер жақтағы тамам көшпелі ел Көк орда атанып, оған Жошының Тоқайтемір деген баласы хан еді. Біздің Әбілмансұр Абылай хан – сол Тоқайтемір нәсілі.

Жоғарғы бүрге хан мұсылман болып, Береке хан атанып, оған еріп інісі Тоқайтемір де мұсылман болып еді, әйтсе де халыққа мұсылмандық орнықпай, олардан соң жоғалды. Бүргенің орнына Тоқайтемірдің Мөңкетемір деген баласы үлкен хан болып, онан соң оның інісі Тодамөңке болып, онан соң жоғарғы Мөңкетемірдің баласы Тоқтағу болды. Онан соң жоғарыдағы Батудың Мыңтемір деген баласының Тоңрул дегеннің баласы Өзбек хан болды. Мұның хан болғаны 1301 жылы еді. Бұл Өзбек хан мұсылман болып, халқын да мұсылман қылды. Сол мұсылмандық бұзылған жоқ, «дін өзбектен қалды» деген мақал сол және сол ханның атыменен Жошы ұлысы өзбек атанды.

Жошы ұлысының үлкен ханы тұратұғын Алтын орданың орны осы күнгі Еділ суының бойында Астрахан мен Саратов арасындағы Царев деген қала еді. Ноғайлар сарай деп атап, оны орыстар Царев кетті. Сол кезде де біздің қазақтың орны осы Сарыарқада еді.

1446 жылы Жошы нәсілінен атақты ұлғұ Мұхамед хан, біздің қазақ Ормамбет хан дейді. Сол өлген соң Жошы нәсілдері хандыққа таласып, әрбір кішкене хандыққа бөлінді. Ұлғұ Мұхамедтің шын аты Темірхан еді.

Сол кезде Шибан нәсілінен Әбілқайыр хан деген 1452 жылы Қазан ханына да, Қырымға да қарамай өз алдына Жошы ұлысының күншығыс жағын түгел билеп тұрады. Сонда қазақтың ханы Әз Жәнібек хан еді, Әбілқайырға қарап тұрушы еді. Әз Жәнібектің шын аты Әбусағид еді. Тоқайтемір нәсілінен Барақ хан баласы еді. 1455 жылы Әз Жәнібек хан немере інісі Шаһгерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп Шудағы, нәсілінен Есен Бұғаның баласы Тоқлуқ Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады.

Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан Ақжол атаныпты. Және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны елтіріп кетіпті. Әз Жәнібек хан

біліп, Қобыландыны шариғат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатұғын болған соң, бере алмай үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Әз Жәнібек хан өкпелеп кеткені, біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген сөз Дайырқожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қыдан тайшы деген кісінің сөзі. Аты Қыдан еді, Тайшы деген өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғын атасы Қотан ақын дейтұғыны осы және бұл сөзге бір дәлел арғын Жанақ ақынның уақ Жарқын биге айтқан өлеңі.

Жарқын би: "атаңда ақындық бар ма еді?" дегенде, Жанақ би айтыпты:

*Алашта Арғын аға туған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек,
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек.*

Жоғарғы Әз-Жәнібек хан қазақты алып ауарда Ноғай атанған туысқанымыздың жақсылары қазақтың жақсыларымен көрісіп амандасып жыласыпты, соны біздің қазақ домбырашылары Ормамбет хан өлгенде, он сан ноғай бүлінгенде, ноғай-қазақ айрылғандағы жылау күй деп домбыраменен бір зарлы күй тартады. Бұл Әз-Жәнібек ханға еріп қазақ атанған елдің қазақ атанбай тұрып бөлінген арғын, найман, керей, қаңлы, қыпшақ, үйсіндегі дулат деген жұрттардың көбінің ішінде бар және қазақ атанған соң да көбі бөлініп, ноғай, башқұрт, өзбек атанып кеткен. Мұндағы үш жүздің қазағы атанып жүрген ел сонан қалған біраз ғана кісінің нәсілі.

Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады:

Әз-Жәнібек қазақты Қашқардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң, кешікпей сол кезде қазақты һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмет деген баласы билеп, оның ағасы Жәнеке шын аты Махмұд деген, Ташкентте үлкен хан болыпты. Сонда Ахметхан қазақтың әскерге жараулысын үшке бөліп, ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз деп қалмақты шаба берген соң, қалмақтар Ахметханды Алашы қойыпты. Мағынасы «Жан алғыш» дегені, оны есіткен соң Ахметхан қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты

шапқанда «алашылап» шабындар деген соң, қазақтар алашы деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты. «Алаш-алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмадық», - деп қазақтың мақтанатұғыны сол.

1499 жылы жоғарығы Әз-Жәнібек өкпелеген Әбілқайырдың немересі Шайбақ деген Әмір Темір нәсілінен Бұхара, Самарқандты тартып алып, 1508 жылы Мауренаһарды алып, Ташкентті алмақ болғанда, қазақты билеген Ахмет алаш пенен ағасы Жәнеке Махмұт Ортатөбеде Шайбақпен соғысқанда, қазақтар Шыңғыс тірі күнде де бізді Жошы ұлысына беріп еді, Шағатай біздің ханымыз емес, тәжік-сарт туысқанымыз да емес, «өзбек өз ағам, сарт садағам» деп Шайбақ ханға қосылды. Сол соғыста Шағатай нәсіліне қарап жүрген қазақпен жақын елдер де қазаққа қосылды. Бұл сөздің анықтығы Әбілғазы Баһадүр, Аристов екеуінің кітабында да бар. Сол себептен қазақтың ауыз сөзі рас шықты. Ол уақытта Әз Жәнібектің баласы Қасым хан еді. Қол астындағы халқы бір миллиондай болды.

«Қасым ханның қасқа жолы» деген қазақтың алғашқы бітім билігін шығарған осы хан еді. Оның баласы Сығай хан болып, оның баласы Тәуекел де хан болды. 1598 жылы Сығай хан Шайбани нәсілінен Ташкентті тартып алып, Түркістанға орнықты. Әйтсе де көшпелі халықтың қалалық жұртты бипеуі қиын болды және бір жағынан мағолдан қысым көріп қазақтың жеріне келген қалмақтар да тыныштық бермей, Сығай ханның орнына хан болған Тәуекел хан кезінде Шайбани нәсілдері Ташкентті қайта алды. Олардың ханы Тұрсын Мұхамед деген еді. Жоғарғы Тәуекел ханның орнына баласы Есім хан болды. Қазақтың еңсегей бойлы Ер Есім дейтуғын ханы осы және жоғарғы Қасым ханның қалған қазақтың жолын түзетіп, «Есім ханның ескі жолы» атандырған осы еді. Бұл Есім хан 1628 жылы Тұрсын Мұхамед ханды өлтіріп, Қатаған елін шапты. Бұл сөздің анығы мынау:

Шежіре түрікті жазған Әбілғазы Баһадүр хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үш бөлініп кеткенде, осы Есім хан қолына келіп, тұрдым дейді. Сонда Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағанды шапты дейді. Жәрдем көремін деп келген хандардың жайы былай болған соң. Есім ханнан рұқсат алып қайттым дейді. Бұлай болғанда

біздің 9-ыншы атамыз Сарының қатыны Тұрсынханның қызы Қоңырбике сол 1628 жылы алып келінген болатын. Атамыз Сарыменен бір туысқан інісі Әлі деген бір сартта қызметкер болып жүргенде, Есім хан Қатаған өлінің ханы Тұрсынды өлтіріп, Ташкентті қайта алыпты деген хабар келіпті. Мұны естіген соң Әлі сарттың жемге байлаған екі атына мініп, елге қарай қашыпты. Жолда келе жатып, сейілге шығып жүрген Тұрсынханның қыздарына жолығып, оларға сырын айтпай елге келіп, елден кісі алып барыл, Айбике, Нұрбике, Қоңырбике деген Тұрсынханның қыздарын қанша нәкер қыз һәм жасау-жолдастарыменен алып келген соң, барша киім, шатыр, сайманымен Қоңырбикені ағасы Сарыға беріпті. Сол Қоңырбикеден біздің 8-інші атамыз Кішік пенен Мәмбет сопы туыпты.

Есім ханнан соң баласы Жаһангер болды. Оны қазақ Салқам Жәңгір дейді. Онан соң оның баласы әз Тәуке хан болды. «Есім ханның ескі жолы» деген жолдан кем қалған бітім жолдарды түзеткен осы еді. «Күл төбенің басында күнде кеңес» деген жол бітім сол еді. Бұл әз Тәукенің тұсында қазаққа Қатаған да, қалмақ та, өзбек-сарт та жау болып, Ташкентті алып, қазақ онда көп тұра алмай, 1652 жылы ауып Амударияның жағасына парсының бергі шетіне барды. Бұл әз Тәуке Салқам Жәңгірдің қатыны қалмақтың ханының қызынан туған баласы еді. Мұнан басқа Үргеніштегі Файып ханның қызынан туған Уалибақи деген баласы бар еді. Жәңгірдің орнына әз Тәуке хан болғанда, хандыққа өкпелеп Уалибақи Файыпханға кетіп еді.

Әз Тәукенің тұсында қазақ Амударияда тұрғанда бұрын парсыға қарап тұрған Ақжар деген түрік нәсілінен бір Надыр шаһ деген мықты кісі шығып, парсы жұртын қаратып алғанда, қазақ сонан қорқып, қайта ауып Сырдарияға келіпті.

1690 жылдардың шамасында әз Тәуке өліп, орнына баласы Болат хан болды. Ол келгенде қазақтың бұрынғы орнына қалмақ иеленіп қалған екен. Сол тақырыпты жанжал-төбелес болып, ақырында 1723 жылы қазақ, қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың бастығы Цеван Рабдан қазақтың көбін қырып, қалғанын қуып жіберген. Сонда қазақтар аш-жалаңаш, жаяу шұбап бір көлдің басына келіп көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір еқсақал кісі айтыпты: балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін

де сондай ұмытпау керек, біздің бұл көрген бейнетіміздің аты «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама бопсын» дейді, мағынасы «табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан күн» дегені және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңі мынау:

*Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған қиын екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді.
Мына заман қай заман, қысқан заман,
Басымыздан бақ дәулет ұшқан заман.
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.
Мына заман қай заман бағы заман
Баяғыдай болар ма тағы заман.
Қарындас пен қара орын қалғаннан соң,
Көздің жасын көп қылып ағызамын.*

Ауып көшкенде Қаратаудан көш асқанда, енесін ертіп алған бір тайлақ көшті жанап боздайды. Қарындасын, жақынын қалмақтар өлтірген жылаулар, оны жоқтап ол да зарлайды, көштің алды-артын шалып жүрген батырлар, қарауылда отырып оны көріп айтқан өлеңдері еді.

Біздің Әнет бабаң деген кісінің 97 жасында жүре алмай қалған жолы да осы. Бәкеңменен туысқан Қалқаманның Мәмбетейдің Мамыр деген қызы туралы оққа байлады деп Әнет бабаңа өкпелеп Бұхара төңірегіне кеткені де осы жолының аз ғана алды еді. Әнет бабаның бәйбішесінің бес баласы көп Болаттар, қалмақтың оғына ұшып өлгені де сол соғыста еді.

Осы Ақтабан шұбырынды болып ауғанда ұлы жүз Бұхара, Ташкент маңына жақын қалып, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барды. Қыпшақтар онан ары Арал көлі менен Ақ теңізге барып, Башқұрттар менен кіші жүз алшын, онан күнбатыс һәм сол түске барды. Сонда кіші жүздің ханы өз Тәукенің бір баласы Қарт Әбілқайыр деген хан еді. Орта жүзде Болат ханның бір баласы Сәмеке хан еді. Ұлы жүздегі үлкен хан бәрінің үстінен қарайтұғын Болат ханның Әбумұхамет деген баласы еді. Оны біздің қазақ Әбілмәмбет дейді. Аристов сөзінде, сол ауғанда

ұлы жүздің қаңлы, дулат деген топтары қалмаққа қарап қалды дейді. Қалмақпенен көбінесе ұрысқан біздің орта жүз еді. Қазақтар үш бөлінерде күніміз туса тыныққан соң жиылып, қалмақтан ата қонысымызды алалық деп уағдаласып тарады. Қалмақтың осы зорлығынан ауып ішкері орысқа жақын барғандар 1731 жылдарда қалмақтан құтылуға орысқа қарамақ болды.

Мұнан кейін ұлы жүздегі Әбумұхамет хан тамам қазаққа хабар айтып жиылып қалмақпен ұрыспақ болды. Сол кезде өзіміздің Абылай хан жас бала күнінде ұлы жүзге келген кезі еді, оның мәнісі мынау:

Жоғарыда айтылған Салқам Жәңгірдің бір баласы Уалибақи хандыққа өкпелеп Үргеніштегі нағашысы Ғайып ханға барды деп едік, оның баласы Абылай деген бек мықты болып, жекпе-жекке шыққан батырларды өлтіре берген соң, қан ішер Абылай атанды. Оның баласы Көркем Уали, оның баласы Әбілмансұр, біздің хан Абылай дегеніміз осы Әбілмансұр еді.

Жоғарыда үш атас да Ғайып хан қолында тұрып хан болмай өлген. Мұның тұсында Ғайыптың нәсілінен хандық кетіп, жүдеу тартқан соң, Әбілмансұр жетім бала күнінде қазақ елім, Сарыарқа жерім деп іздеп үйсін, Төле бидің қолына келді.

Төле би басында түйе бақтырып, онан соң жылқы бақтырып, ақырында әр түрлі мінездері ұнап бала қылып күтіпті. Кімсің десе білмеймін деп, атың кім десе, сіз қойған ат атым болсын деген соң, шашы өскен киімі жыртық баланы Сабалақ деп ат қойыпты.

Бір күні Әбілмәмбет хан қазақты жиып қалмақпен ұрысқалы жатыр дегенді естіп келіп, Төле биден соғысқа баруға рұқсат сұрапты. Төле би: «Балам, саған соғыстан жылқы жақсы емес пе?» десе, «Желкілдеген тудан, жер қайысқан қолдан қалғанша жігіт адамның өлгені жақсы» деген соң, Төле би рұқсат беріпті. Барса қазақ пен қалмақ екі төбеге жиылып, ортасында қалмақтың Ғалдан Церен ханының күйеуі – Хоңтажы деген әскер басының баласы Шарыш деген батыр қазақтан жекпе-жекке батыр сұрап жүр екен.

Әбілмансұр Әбілмәмбет ханға барып: «Тақсыр, бата берсеңіз, мынаған мен барайын» дегенде, хан бата берген соң, Шарышқа қарай: «Абылай! Абылай!» деп ұран салып барып, Шарышты өлтіріп, басын кесіп алып, «Жау қашты!» деп айғай салған соң, қалмақтар қашып, қазақтар бір жерге келіп хан шатырын құрып Әбілмәмбет

Әбілмансұрды қасына отырғызып: «Шырағым сен кімсің? Абылайлап шапқаның қалай?» десе, «Мен қан ішер Абылайдың немересі едім, соғыста жолы болған атамның атын ұран қылдым» дейді. Сонда Әбілмәмбет хан: «Қарағым, бауырым!» деп құшақтап сүйіпті де халыққа айтыпты: «Баяғы Уали бақының нәсілінен жалғыз бір бала қалды деп естіп едім, бұл сол екен, сіздер ұнатсаңыздар, үлкен хандық осының орайы еді» деп, халыққа ұнап, үш жүзден тоқсан жақсылар ертіп барып, өздері қасиетті көретұғын Арғын, Шақшақ нәсілінен Жәнібек деген кісіден бата алып, Әбілмансұрды үлкен хан қойыпты, Абылай атанғаны Абылайлап шапқаннан болды. Абылайдың хан болғаны 1735 жылдың маңайы болар.

Сонан соң біздің орта жүздің жақсылары, «Бұрын үлкен хандар ұлы жүзден болушы еді, бұл ханды өзіміз сақтаймыз, қалмақпен кеп соғысатын да біз» деп Төле биге сый алып барып, Әбілмансұр – Абылай ханды алып келіпті.

1741 жылы Ташкенттегі қалмақтың ханы Ғалдан Церен: «Қайда болса да Абылайды тірі ұстап алып кел, Шарыштың орнына өлтіремін» дег, отыз мың әскерменен Жалбы деген батырын жіберіпті, осы Шыңғыс пенен Тарбағатай тауының тау арасындағы жолдарымен жүріп еді. Содан сол жолдар Жалбы жол атанған. Жалбы батыр іздеп барып, Ұлы тауда аңда жүрген уақ Өтеген батырды ұстап алып, Абылайды сұраса, ол айтпайды. Абылайды ұйықтап жатқан жерінде ұстап алып, екеуін Ғалданға алып барыпты.

Өтегенді зыңданға салып, Абылайды есекке мінгізіп қорған күзеткендердің қасына қойыпты. Орта жүздің қазағы Абылайды алып кетті деп кіші жүз ханы Әбілқайырға барған соң, ол Абылайды қай жолмен болса да Ғалданнан босатып алып бер деп орыстың Неплюев яки Нефелдеев деген жандаралына айтыпты. Ол Абылайды сұратып Ғалданға Миллер деген майорды жіберіпті. Және қазақтар өзіміз де сұраймыз деп, үш жүзден өңкей жақсылары да барыпты.

Ғалдан оларға жауап бермей, әлденеше күндей қонақ қылып, бір күні хан ордасына қазақты да, орысты да жиып, Абылай мен Өтегенді алып келіп, Өтегенді кісенімен босағаға тастап, Абылайға: «Мен сені Шарыш сықылды батырдың орнына өлтіремін, не арманың бар?», - депті.

Сонда Абылай: + Тақсыр, менің үш арманым бар! Әуелі мен Шарышты қазақ пен қалмақтың қан майданында өлтірдім. Сіз мені

ұйқыда ұстап алып өлтіргелі отырсыз, қазақ пенен қалмақтың қан майданында өлсем арманым жоқ еді.

Екінші, қазақ орнықпай жүрген ел еді, бір жерге орнықтырып, отырықты өмірге кіргізіп өлсем армансыз едім.

Үшінші, төрт атадан бері жалғыз едім, осы күнде өліп кетсем не бала, не бауырым жоқ, дүниеге келмегендей боламын ғой», – дегенде, Ғалдан хан төмен қарап, отырыпты да қасындағы уәзіріне: «Мынаның сөзінің бәрі рас, әсіресе соңғы сөзін қарашы, мен де төрт атадан бері жалғыз едім, осы күнгі жалғыз балам Әмірсана өліп кетсе, мен де тұқымсыз кеткенім дағы», - деп қалмақ тіліменен айтқан екен.

Абылай хан алдияр деп, қол қусырып тұра келіпті. Ғалдан хан Абылайға: «Сен неге алдияр дедің? Мен сені өлімнен босаттым ба?» -десе, «Тақсыр, жалғыз балаңызға ұқсатқаныңыз босатқаныңыз ғой, мен қалмақша тілді білемін», - депті.

Ғалдан хан Абылайдың сөзіне разы болып, Әмірсана екеуін дос қылып, қазаққа, орыстарға да қанша сый беріп, Абылайға Күндебау деп бір өз нәсілінен жетім қыз беріпті. Күндебау дегені үзілмес достық дегені. Сол қыздың бір кішкене інісі апасынан қалмай жылаған соң, оны да Абылайға беріп, өз бауырыңдай көр деп тапсырған екен. Абылай оның атын Махмұт қойыпты. Біздің қазақ Мәмет дейді. Оның баласы Бөлішке, Бөлішкенің баласы осы күнгі Мәмбетай, Мотыш ішіндегі Шыңғыс хан, Семейхан төрелер.

Ғалдан хан Абылайды босатқаны 1743 жылы еді. Сонда Абылайдан Ғалдан хан үш сөз сұрапты.

Бірі, елінде қой көп бола ма депті. Абылай көп десе, қойшы өтірікші, қой ұры деген сөз бар еді. Еліңнің ұсақ жанжалы басылмас депті.

Екінші сөзі, елінде сиыр, жылқы көп пе депті, Абылай көп десе, ендеше, елің еңбексіз, сүт пен қымыз ішіп, ет жеп, балалары ақымақ туады десеңші депті.

Үшінші елің егін сала ма десе, салмайды депті. Олай болса жер емшегін ембеген ел әлде болса неше аударылып қозғалып жуырда орнықпас депті.

1754 жылы Ғалдан хан өлген соң, қалмақтар өз ішінен бүлініп, қытайлар қалмақты шауып быт-шыт қылды, қалмақтың бұл бүлінгенін Аристов кітабында тибет пенен манғолдың

алалығынан болды деп жазады.

Біздің қазақ онан гөрі бір түрлі сөз айтады. Ол мынау: Ғалдан ханның қатыны Әмірсананың шешесі қытайдың Ежен ханның қызы екен, оны аларда Ғалдан өзі бармай, бірталай сыйменен жақсы кісілерін жіберіпті, Ежен қысты күні ұзатқан екен. Жолда қыс жаман болып, неше күндей боран соғып, әбден өлер болып, адасып жүргенде Алатауда қанша батырларыменен жол тосып батырлық қылып жатқан ұлы жүздің Төлекей деген батырына жолығыпты.

Төлекей оларды екі-үш күн қонақ қылып, еліңе бар десе, қыстың жамандығынан кете алмай, Төлекейге жалынып, қыстай тұрып, жаз шыққанда кеткен екен. Сонда қыз Төлекейден буаз болып, барып Әмірсананы тапты деген өсек болған екен.

Ғалдан хан өлген соң, өзге ағайынның балалары сол сөзді сылтау қылып, Әмірсана қазақтың баласы деп хан қоймай, қалмақтың көбі өзгелеріне болысып, хан қойған соң, Әмірсана нағашысы Ежен ханға барыпты. Ежен хан бұл жақтағы шеткі қытайдың бастықтарына қалмақты Әмірсанаға қаратып бер десе, қытай келіп қалмақты шауып быт-шыт қылып, тоздырып жіберген соң, Әмірсана елімді тоздыр дегенім жоқ деп, қытайдың әскерімен жауласып, қашып Абылайға келіпті. Абылай қытай келіп қала ма деп, жер шала үш мың кісіменен барса, осы Аягөз өзенінде қытайдың сансыз көп әскеріне жолығыпты. Нағылып жүрсің десе, Әмірсана сенде, соны бермесең, қазақты шабамыз деген соң, не қыларын білмей, Әмірсананы үш күнге шейін тауып бермек болып, қайтып келіп, қытай әскері жоқ десе, Әмірсана Абылайға, сен Қытайға жолықтың, бірақ мені береріңді, қазақты шапқызарыңды білмей отырсың ғой. Мені қытайға бер, бірақ екі сөз айтайын, әуелі мені алдым деп хат берсін, соған тоқсан жақсы кісінің бармағын сиялап, мөр орнына басқызып ал. Мөрден танар, қол сызығынан тана алмас. Екінші, мен де хан баласымын ғой және Еженнің жиенімін ғой, өз алдына алып барғанша байламай, күзетіп бос алып бар деп тілек қыл дейді. Абылай хан Әмірсананың айтқанын қылды да, Қытайға берді. Былай шыққан соң, үш күн жетпей, Әмірсана бір тұманды түні қашып кетіп және Абылайға келген соң, Абылай ұстап тұра алмай орыстың Екатерина Вторая деген қатын патшасына жіберді. Қытайлар қайта келіп сұраса, Абылай өздеріңе бергенмін деген соң қайтып кетіпті.

Орыс патшасы Әмірсанаға қалған қалмақтарды қаратып бер деп көп әскер қосып жібергенде жолда Әмірсанаға шешек шығып өлген соң, орыс әскері қайтып кетіпті.

Жоғарыда айтылған 1723 жылы қалмақтан жеңіліп, ақтабан шұбырынды көріп, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барғанда, біздің тобықты Орынбордың бергі жағында Ордың қара аңашына барған. Онан да ары барған кіші жүз қазағы орысқа қарамақ болыпты деген соң, сонан қорқып тобықты көшіп, Ырғыз, Торғай өзендеріне келген, сонда біздің 4 – атамыз Ырғызбай менен інісі Торғай туып, аттарық сол өзен атыменен қойыпты. Онан және бері қарай көшіп, Мамай батыр бастап осы Көкөн орда, Доғалаң тауларының ортасына кәліпті. Сол кезде орта жүз де орысқа қарамақ болды дегенде, Дадан тобықты Қараменде бидің біздің Кеңгірбай биге сәлем айтқан өлеңі мынау:

*Басында сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай, зорға келдік.
Қол алдынан құрулы талқы деген,
Бұл жаққа баққа келмей сорға келдік.
Сәлем де Кеңгірбайға көп кетелік.
Мықты сабаз атанды төрлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жақсы дариядан ары өтелік.*

Біздің тобықты мұнда келген кезде бұрын келіп қалмақты қуған найман, матайлар Шыңғыс бөктерінде екен. Уақтар Ертіс жағасында екен. Тобықтыны азып-тозып келген ел деп матайлар малына зорлық қыла берген соң тобықты матайменен жанжалдасып, бұрынғы арғынның ата қонысы Шыңғысты өзіміз аламыз деп, матайды қуып Шыңғысқа орнықты. Бұлар матаймен әуре болып жатқанда, уақтар Көкөнге келіп қонған соң, Кеңгірбай би кісі жиып барып уақты қуып жіберіп, осы күнгі Кеңгірбайдың «Тас үйген» деген жерге барып қоныпты. Уақтар Көкөннен тобықтыны шығара алмаған соң, өздерімен көрші қазақ-орыстан кісі жиып алып, келіп Кеңгірбайдың ауылын шаппақ болған соң, Кеңгірбай би: - «Мен арғынның жақсыларына хабар жібердім. Арғын менен уақ ортасына бөлік салып бітелік деп тоқтатып қойып, түн болғанда төбе басына кісі сықылды қылып көп жерге тас үйіп, өзі түнде көшіп кетіпті. Ертең уақтар қараса төбенің басы толған

кісі болған соң, бізді алдап жасаққа кісі жыйған екен деп, шолғыншы жіберіп бәрі тас екенін біліп қайтыпты. Сөйтіп тобықты Шыңғыс тауына ие болған.

Біздің қазақтың ескі сөзінше: бұл Шыңғыс тауының Шыңғыс атанғаны баяғыда Шыңғыс хан тамам могол-татарды алып үлкен хан болғанда, осы Шыңғыс тауында қол астындағы елдердің тап басы бектері келіп, мына Қарауыл өзенінің күншығыс жағындағы хан биігінің басына ақ кигізге салып хан көтеріп Шыңғысты алып шыққан, сонда ұлы жүз қазағынан үйсін Майқы би барған екен. – «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп мақал болған кісі. Және Орта жүзден Қоңырат Сеңгеле би барған, сонда Шыңғыс хан бектеріне ұран, құс, ағаш, таңба беріпті.

Ұлы құсың – бүркіт болсын, ағашың – қара ағаш болсын, ұраның – салауат болсын депті. Орта жүз Сеңгеле биге – ұраның – қоңырат, құсың – сұңқар, ағашың – алма, таңбаң – ай болсын дейді. Ай таңба – Шыңғыс ханның шын аты Теміжин еді, сол үлкен хан болғанда Шыңғыс қойды. Мағынасы – бек мықты, зор деген сөз.

Бұл таудың аты Шыңғыс атанғаны сол, ана биіктің хан биігі атанып, осы біз қыстап отырған өзеннің хан өзені атанғаны бері де сол Шыңғыс хан атыменен Әбілғазы хан сөзінше бұл таудың бұрынғы аты Найман күре болса керек.

Жоғарыда айтылған қалмақ бүлініп, хандығы жоғалған соң, бұрынғы қалмақтан қашып кеткен қара қырғыздардың көбі қайта үлкен Алатаудағы орнына келді. Ұлы жүз қазағы күнбатыс Алатаудан Қаратал өзеніне шейін өз орнын алды. Орта жүзден керей менен найман Тарбағатайға келіп, ақырында қытай жеріне де кіріп, найманның шеті Ебінор басына шейін барып, керей Қара Ертіске барды.

1757 жылы Абылай хан мен Әбілмәмбеттің баласы Әбілпейіз хан Пекин қаласындағы қытайдың ханына барып, қытайға қарап тұрмақ болып, Ван атанып келді. Мағынасы – орысша вассальный князь, қазақша ішін өзі билеп, сыртанан қытайға есеп болмақ, қытайға жүз жылқыдан бір жылқы, мың қойдан бір қой берсе, қалмаққа қараған жердің бәрін де иеленіп қыстап көшіп жүрмек болды.

1765 жылы орыс патшасымен ынтымақтасып, Ертістің бер жағында он шақырым жерден бөлік қылып, онан ары өтіп барған қазақтан жер хақына орысқа мал төлемек болды.

1766 жылы Абылай хан мен Әбілпейіз хан ұлы жүзге болысып, Ташкентте қойған Қоқан ханының бегін қуғалы барған. Басында соғысып ақырында Ташкентті босатып алған тойда Абылай ханға еріп барған біздің 4-атамыз Ырғызбай палуанға түсіп, атақты Қоғыраулы палуанды жығып, палуан бәйгесіне тіккен көп астықты алып барған әскер азық қалыпты.

1780 жылы Жүніс қожа деген ұлы жүзді жеңіп, Ташкентті алды. Жүніс қожа өлген соң, 1810 жылы Ташкент те Қоқан ханына қарады.

Сөйтіп Абылай хан орыс патшасына сүйеніп қазақты отырықты ел қыламын деп жүргенде, арғын Бекболат би болымсыз нәрседен Абылай ханды өкпелеткен соң, Абылай хан ұлы жүзге кетіпті. Оның себебі мынау:

Бір тойда қазақтың бір қадірлі байының жалғыз баласы Абылай ханның немересін хан баласы екенін білмей қамшымен ұрса, басынан тымағы түскенде, хан баласы киетұғын белгілі оқалы тақиясы көрінген соң, Бекболат би «шырағым, кеш» деп Абылайға білдірмей қойыпты. Артынан Абылай хан естіп, «сол ұрған бай батшаны берсін, ханда қадір болмаса, қарада ұят қалмайды» деп Бекболатқа кісі жіберіпті. Бекболат өз баласы Тіленшіні ханға жіберіп, «не мені алсын, не сұраған жігітті алсын» десе, Абылай хан «бұл Бекболаттың мені қазақтың бір баласы құрлы көрмегені ғой» десе, Тіленші Абылайға «Түйенің өзі түйе, құмалағы да түйе бола ма» деп қарсы сөз айтқан соң, «мынаның мені түйеге ұқсатып, баламды құмалақ дегенін» деп Тіленшіні ұстап алып ұлы жүзге қарай көшіпті. Артынан Бекболат барғанда, Абылай хан «неге келдің» десе, «баламды бер, балама келдім» деген соң, Абылай хан: «Бекболат, сен мені іздеп келді ғой десем, ханның қадірі менен қазақтың елдігін жоғалтайын деген екенсің, балаңды ал да кет» - деп ұлы жүзге кетіп, сонда өлді. Абылайдың дәл қай жылы кеткенін біле алмадым, олай да болса қисыны 1788 жылының орайы болар.

Абылай хан кеткен соң, орта жүзге қырық сан Барақ хан деген болса керек, оның баласы Бөкей хан болған, бұл кіші жүздегі Бөкей хан емес. Сол Бөкейге орыстың Александр Павлович деген патша тұсында әскер басы Глазунов деген кісі 1811 жылы хат жазғаны бар, орта жүздің хан атанғанының ең соңы – Тұрсын Шыңғысұлы, Бөкей немересі Қарқаралыны билеген. Содан соң хан деген біржолата қалып, қазақтан аға сұлтан сайланғаны бұл Тұрсын

ханнан бұрын 1822 жылы өді.

Қазақтың ең әуелі орыс заңына қарай бастағаны соп. Онан кейін 1824 жылы да қырда округ ашылып, басында бес жылға шейін алымнан азат болып, онан соң жүз малдан бір мал алым берді. Ақырында 1868 жылы жаңа заң шыққан соң, қазақ бір жолата орыс заңына қарады.

Біздің қазақ басынан көшпелі болып ат үстінде жүрген халық қала болғанша мола бол, арық аттаған аштан өледі деп, отырықты өмірді жамандап, ер азығы елде, еріккендер қолда деп барымташылықты мақтап, тұрақсыз қазақтықпен күн кешкен жұртпыз...

(Шәкәрім ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ «Түрік, Қазақ, Қырғыз һәм хандар шежіресі» Олжас баспасы, Алматы, 2004 ж).

1. ҰЛЫ ЖҮЗ

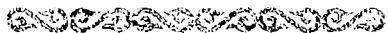
Ұлы жүз-қазақ халқының этникалық құрамына енген рулар мен тайпалардың саяси-экономикалық және мәдени бірлестігі. XV-ғасырдың екінші жартысында Жетісуда Қазақ хандығының құрылуы Ұлы жүз бірлестігінің қалыптасуын тездетті. Осы кезден бастап бұл бірлестікке қазақ жеріндегі қилы-қилы тарихи кезеңдерден өткен жалайыр, қаңлы, албан, суан, дулат, шапырашты, сіргелі, шанышқылы, ысты, ошақты, сары үйсін, қатаған тайпалары ене бастады. Ұлы жүз құрамына енген тайпаларды халық «Ұлы жүз үйсін» деп атады. 1723 жылы жоңғарлар жойқын жорыққа аттанып, Ұлы жүзді басып алды (Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама). 1733 жылы Ұлы жүз елшілері Аралбай мен Оразгелді Ресейге барып, сыртқы жауға қарсы күресте орыс патшасынан көмек алуға тырысты. 1734 жылы 20 сәуірде Ресей патшайымы Анна Иоановна Жолбарыстың атына арнайы грамота жолдады, бірақ Ұлы жүз бен Ресей арасы шалғай болғандықтан, саяси байланыстар тоқтап қалды. XIX ғасырдың бірінші жартысында Ұлы жүзге қараған оңтүстік аудандарын Қоқан хандығы басып алды. Әулиеата (Жамбыл), Сайрам, Шымкент, Түркістанды мекендеген Ұлы жүз рулары 1821 жылы Қоқан үстемдігіне қарсы бас көтерді. Олар Шымкент пен Сайрамды бағындырғанмен, күші басым Қоқан әскерлеріне төтеп бере алмады. Қоқан хандығынан қысым көрген Ұлы жүз қазақтары біртіндеп Ресейдің қол астына өте бастады. 1837-1847 жылдары Ұлы жүз қазақтарының бір бөлігі Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті қолдаса, келесі тобы оның жасақтарының озбырлығына қарсы шығып, қырғыздармен болған шайқастан кетіп қалды. Осыдан кейін-ақ патшалық Ресей Ұлы жүз қазақтары аумағындағы экспансиясын күшейтті. 1849 жылы Іле мен Қаратал аралығын, Балқаш көлінің жағалауын қоныстанған 59 мың Ұлы жүз қазақтары Ресейдің қол астына өтті. Ұлы жүз қазақтары Ресейге толық қарағаннан кейін Түркістан генерал-губернаторлығына бағынды да, Сырдария облысы мен Жетісу облысын мекендеді. XIX-ғасырдың соңы мен XX-ғасырдың басында Ұлы жүз қазақтары, негізінен, Жетісу облысының Қапал, Жаркент және Верный уездері мен Сырдария облысының Әулиеата, Шымкент және Ташкент уездерін мекендеді. XX-ғасырдың бірінші жартысында болған ұлт-азаттық

көтерілістерге, азамат соғысына, ашаршылық жылдарындағы жағдайларға тап болған Ұлы жүз қазақтары едәуір шығынға ұшырап, біраз бөлігі көршілес елдерге көшуге мәжбүр болды. Қазіргі таңда Ұлы жүз ру-тайпаларының өкілдері тек қазақ халқы ретінде ғана танымал. (Д. ЖҰМАШ. Қазақстан, Ұлттық энциклопедия. 9-том, Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007)

ҚАҢЛЫ

Қаңлы біздің заманымызға дейінгі 2 ғасырда Кангют деген атпен белгілі болды: олар даусыз Сырдария өзенінің бойын жайлаған түркі тайпасы. Самарқанд, Бұқара және Хорезм жерлері қаңлыларға қарады. Біздің заманымыздың басында ғұндармен бірге үйсіндер мен қытайлықтарға қарсы соғысты. VI-шы ғасырда қаңлылар төрт дөңгелекті арбаларымен әйгілі болды. X-ғасырда қаңлылардың ішінен XII-ғасырдың екінші жартысы мен XIII-ғасырдың алғашқы бөлігінде Сырдың жоғары жағы мен Кіші Азия аралығында билік құрған әйгілі Салжұқ әулетінің негізін қалаған Салжұқ деген шықты. XI-ғасырдың басында осы тайпаның Қайы-Қаңлы деген тармағы Арменияға қоныс аударып, сол тармақ XIII-ғасырда болашақ Осман империясының ұйтықысы болды. XII-ғасырда түрік ханы қарақытайларға қаңлы мен қарлұққа қарсы көмектесуді сұранған кезде қаңлылар Шу бойынан көрінеді. X-ғасырда Мауаран-Нахрды жайлаған қалың түркінің дені қаңлылар еді; осы кезден Мауаран-Нахр аймағы Түркістан атала бастады.. Хорезмшахтар кезінде Түркістандағы билік қаңлылардың қолында болды; Хорезмшақтың шешесі Түркен қатын қаңлы еді. Оның жиені Отырар бекінісінің бастығы Қайырхан кей адамдардың айтуынша Шыңғысхан шабуылының себепкері. Хорезмшахтың Шыңғысханға басты күштері қаңлылардан тұрды.

Қаңлылар жерімен XIII-ғасырдың ортасында жүріп өткен саяхатшылар Плано-де Карпини мен Рубрух олардың Сырдарияның төменгі ағысы мен Қарақұмда деп жазады. Ал Темір жорықтарының жазбаларынан олардың XIV-ғасыр соңында Сырдария мен Таластың аралығында тұрып, Жошы ұлысына қарайтынын кереміз. XVII-ғасыр басында Ташкент уезінде тұратын қаңлылар

мен қатағандарды қазақ ханы Тұрсын дербес басқарды. (Мұхамеджан ТЫНЫШБАЙҰЛЫ « Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» кітабынан үзінді, Ташкент қаласы, 1925 жыл,).

Қаңлы-қазақ халқының негізін құраған ежелгі тайпалардың бірі. Шежіре бойынша Ұлы жүз құрамына енеді. Қаңлылардың атасы Майқы би болып саналады.

Қаңлылар сары қаңлы мен қара қаңлы болып екіге бөлінеді. Ұлы жүздің Төбейден басталатын шежіресінде Төбейден-Бәйтерек, одан-Қаңлы, одан –Қанкөжек, Келдібек таралады. Келдібектің бірінші әйелі Сары бәйбішеден-сары қаңлы ұрпақтары, ал екінші әйелінен қара қаңлы ұрпақтары өрбиді. Жетісу қаңлылары да сары қаңлы, қара қаңлы болып бөлінеді. Жетісуды қоныстанған қаңлылардың кейбір рулық тобы ақ қаңлы және қызыл қаңлы деп бөлінеді, соңғылары сары қаңлының бір тармағы-Телқожа атасының ұрпақтары болып саналады. Ұраны-«Бәйтерек», «Айрылмас», таңбасы-көсеу.

СІРГЕЛІ

Сіргелі-Ұлы жүз құрамындағы 11 арыс елдің бірі. Қазақтың барлық шежіре деректерінде үйсінмен бірге туған. Ақарыс – Кейкі –Төле би-Майқы –Бақтияр, одан Ойсыл, Үйсін. Диқанбай батырдан жазып алынған Н. Аристов шежіресі бойынша Сіргеліден: Байжігіт, Қарабатыр, Батыр, Үштаңбалы, Айт-Бозым, Елубай, Төрттаңбалы, Жаңабай. Ақкөңірдек, Қаракөңірдек те сіргеліден тарайды. Ал Б. Бақтияровтың Спандияр шежіресінен жазған талдауында Ойсылдың 30 ұлынан қалған үш ата: Өтеп (Тутаңбалы), Байлы, Бораш. Байлыдан Рысби одан Ақсиық, Қожасиық, Құлыншық, Қарасиық, Бұл төртеуі Сіргелі аталады. Бораштан Кеңірдек, Қайшылы. Өтептен Қарабатыр, Батыр, Айт-бозым рулары тарайды. Н. А. Аристовтың шежіре жазбасында Сіргелі-Оңтүстік Қазақстанды мекендеген ежелгі тайпа. Мұның құрамындағы Айт-бозым руы Албан тайпасында Айт, Бозым делініп екі ру аталады. Таңбасы-мұрындық, сірге. Бұдан өзге де таңбалары бар.

ЖАЛАЙЫР

Монғол тарихшысы Санан-Сесеннің айтуынша жалайырлар монғол арасындағы Еке монғол (ұлы монғолдар) атты күшті бірлестік құрамында болған. Әуелден Шыңғыс хан жағына шығып, оның Қытай, Тибет, Түркістан мен Персия жорықтарына қатысқан. Шыңғыс ханның әйгілі қолбасшысы, Қытай тізе бүктірген Мұқылы-Гауин жалайыр руынан еді. Шыңғыс хан кезінде және кейінірек Жалайыр төрт топқа бөлінді. Біріншісі-Монғолия мен Қытайда қалды; екінші –Жошы балаларына беріліп, барлық аңыздар бойынша Шу өзенінің орта ағысынан Шығысқа қарай орналасып, Шуманақ деп аталады; үшінші тобы –Шыршық пен Әңгірен бойын жайлағандар тарихта Жалайыр ордасы (екінші аты Сырманақ) атымен белгілі; төртінші топ-Хулағу ханмен Парсыға өтіп кетті.

Темір билікке араласа бастаған кезде Жалайыр ордасы оған көмек берді, бірақ 1370 жылы Темірмен жау Дулаттар жағына шығып кетті де, сонысы үшін Ақсақ әмірдің қаһарына ұшырап ыдырауға түсті. Парсыдағы топ Ирандағы билікке араласты. Жалайыр әулеті Солтүстік Парсыда патшалық құрып, бір кездерде тіпті Бағдатта да әмір жүргізді. Жалайырлардың негізгі бөлігін 1370 босқын Сырманақтар келіп қосылған Шуманақтарды құрайды.

Жалайырлар барлық уақытта да Ақ орда атымен белгілі Жошы ұлысының шығыс жағын мекендеді. Темірдің кезінде Шуманақтар Орыс хан мен оның ұлдары әскерінің ұйтқысы болды. XV-XVI ғасырларда да олар сол жерлерді мекендеді.

1558 жылы Оңдан сұлтанның ұлы Ораз Мұхаммед пен оның қараша бегі жалайыр Қадырғали Сібірде орыс тұтқынына түсіп, Мәскеуге жөнелтілді. Қадырғали бек Ораз Мұхаммедтің шежіресін жасады. Шамасы осы кезде жалайырлар Ұлытау мен Көкшетаудың маңында болса керек. 1723 жылғы ақтабан-шұбырындының алдында, олар қайтадан Шу өзеніне оралады. Жалайырлар қалмақтардың шабуылы кезінде Бетпақдалаға қашып кеткенге ұқсайды. Жоңғарларды қууға жалайырлар көп үлес қосты. 1757-58 жылдары Аягөз өзенінің төменгі ағысын мекендеп, сол жерден Қапал уезіне ауысып, Қаратал, Іле бойына орналасты.

(Мұхамеджан ТЫНЫШБАЙҰЛЫ кітабынан алынған).

САРЫҮЙСІН

Сарыүйсін –Ұлы жүз құрамында болған көне тайпа. Қазақ шежіресі бойынша Абақтың немересі Бәйдібектің бәйбішесі – Сарыбәйбішеден өрбіген ұрпақ. Жалайыр Спандияр шежіресінде (жинаған Б. Бақтияров) Сарыбәйбішеден Байтоқты –Мырзатаз – Жақыпқалша (Жездем Қалша)-Сарыүйсін, ал А. Нұрбеков жинаған шежіреде Сарыбәйбіше қызынан туған жиені Сыйлықсарыны асырап алады, оны ел «Сарыүйсін» атап кетеді. Одан Қалша, Жақып; Қалшадан Қайқы, Сопы; Жақыптан: Баба, Жаулантай, Жанай, Солтанқұл. Елелден жазба деректерде есімі әйгілі Үйсін тайпалар одағы б.з. III-ғасырда сақтардың тайпа одағына өнген. Масудидің «Тарихи Әбілқайыр ханында» Жетісу тұрғыны ретінде үйсіндер де аталады. Орта Азия халықтарының этногенезінде Үйсін ереулі ықпал жасады. Мысалы, Қырғыздың Солты тармағында усон, Кесек тобында Сарыүйсін, Бағышыңда Күтчуі мөн Бостанында қазақтың Сарыүйсіндегі Қалша атасы бар. Үйсін Қарақалпақ құрамында да кездеседі. Оның Қытай тайпасында Сарыүйсіндегідей Қырық деген рудың болуы мұны дәлелдей түседі. Ұлы жүздің жалпылама атауының Үйсін болуы да Сарыүйсіннің ежелгі тайпа екенін білдіреді.

1897 жылы санақ бойынша Сарыүйсін 1700 түтін, екі болыс ел болған. Мекендері: Сарытауқұм, Мойынқұм, Шуға құйылатын Құрақатты өңірінің бойы. Сарыүйсіннен Сарыби шешен, Алтай шешен шыққан. Сарыүйсін туралы революцияға дейінгі этнографтар –П. И. Рычков, А. Левшин, Ш. Уәлиханов, Н. Абрамов, В. В. Радлов, Н. А. Аристовтың зерттеулерінде айтылады. (Қожабекұлы Байұзақ АЛБАНИ «Тарихи таным» Алматы: Ататек, 1994 жыл.).

ЫСТЫ

Ысты-Ұлы жүз құрамындағы 12 тайпаның бірі. Шежіре деректері бойынша Бәйдібектің баласы Жалмамбеттен тарайды. Сыланды анадан-Ысты, Ошақты. Ыстыдан Жауатар, одан Ойық, Тілек, Көкшекөз, Ауызүсіген, Сәтек. Бұлардың ішінде ру болғандары-ойық, тілек, ауызүсігеннен тараған-таз. XIII-ғасырда қазақ жерінде Шу мен Талас бойын мекендеген. XV-ғасырда Қазақ хандығының құрамына енген. Содан кейін өзге тайпалармен араласып, біраз бөлігі Іленің сол жағалауын қоныстанады. Әулиеата, Шымкент, Верный уездерін де мекендеген. Аты аңызға айналған шешен әрі батыр Бөлтірік Әлменұлы, жоңғарларға қарсы күрескен Бәрібай батыр ыстыдан шыққан. Таңбасы-көсеу, ұраны-«Жауатар». («Қазақстан тарихы», «Аруна», Алматы, 2010 ж.)

ОШАҚТЫ

Ошақты-Ұлы жүз құрамындағы тайпа. Ол байлы (немесе байназар), қаңыр (қойназар), аталық (немесе бекназар), тас жүрек (ақназар) секілді рулар бірлестігіне бөлінеді. Байлыдан –сүзік (созақ), байсары, қасқа, қабыл рулары; қоңырдан-шуылдақ, алданар, жамантымақ, түлікші рулары; аталықтан –орақ (тертауыл, қарсақ), жалмәмбет (берді, сүгір, төбет, тас) рулары таратылады. Ал тас жүректен он екі ру тарайды: қосақ, солақай, сейіт, тоқтауыл, қараман, келмембет, бөлек, тас, тілеу, қайғы, таз, кенже. Талас өзенінің төменгі ағысын қоныстанған. XIX-ғасырда көпшілік рулары Әулиеата уезін, біраз бөлігі Шымкент уезін қыстаған. Ошақты тайпасының ұраны-«Бақтияр», таңбасы-тұмар.

ШАПЫРАШТЫ

Шапырашты-Ұлы жүз құрамындағы көне тайпа. Шежіре деректеріне қарағанда, Абақтан тарайтын Бәйдібектің екінші әйелі Зеріптен-Жалмамбет, одан-Шапырашты, Ысты, Ошақты. Диқанбай батырдың шежіресінде Шапыраштыдан-Асыл, Шыбыл, Екей, Еміл,

Есқожа, Айқым. Бұларды «бесшам шапырашты» деп те атайды. Одан тараған рулар Іле Алатауының бөктеріндегі Түрген, Талғар, Алматы, Ақсай, Қаскелең, Қарғалы, Жаманты өзендерінің бойын жайлап, Іле бойын қыстаған. Шапыраштыдан Қарасай, Кәшке, Бөлек, Жәпек, Байторы, Байқұлақ, Сұраншы, Саурық, Сыпатай, Қараш, Қаумен, Қасқары, Қазбек, Қастек, Наурызбай, Сатай сияқты даңқты батырлар, Жамбыл, Сүйінбай, Үмбетәлі сияқты ақындар шыққан. Ұраны-«Бақтияр», «Қарасай», таңбасы-ай, тұмар.

АЛБАН

Албан-қазақ халқын құраған ежелгі ірі тайпалардың бірі. Қазақ шежіресінде Албан Үйсіннің Бәйдібек тармағынан тарайтын Дулат, Суан, Шапырашты, Ошақты, Ысты тайпаларының ағасы болып есептеледі. Шежіре деректері бойынша Домалақ анадан (Нұрила) жалғыз ұл болған. Оның атын Тілеуберді қойып, Жарықшақ атандырған, себебі бала туғанда жарық шеке болып дүниеге келген. Содан оны алғашында Жарық шеке, кейінірек Жарықшақ деп атап кеткен. Сол Жарықшақтан үш ұл –Албан, Суан, Дулат тарайды. Албан, негізінен, Сары және Шыбыл деген екі ру бірлестігіне бөлінеді. Сарыдан-Сүйерқұл және Сүйменді. Албан тайпасынан аттары аңызға айналған Шоған, Жұмақ, Қожағұл сынды әділ билер, Хангелді Түкеұлы, Райымбек, Рыскелді, Тәлесұлы, Байсейіт, Диқанбай Қажаланұлы, Малайсары, Оңқа, Мамай сияқты батырлар шыққан. Албандардың ұраны-«Райымбек», «Бәйдібек», таңбасы –дөңгелек.

СУАН

Суан-Ұлы: жүз құрамындағы ежелгі тайпа. Шежіре деректері бойынша Бәйдібектің екінші әйелі Домалақ анадан-Албан, Суан, Дулат. Суаннан Бағыс, Байтүгел, Тоқарыстан. Бағыс Ханбағыс, Досбағыс, Есбағыс деген үш ата болып, Қазығұрт тауының түстік бетін қоныстанады. Тоқарыстаннан-Мұрат, Орыс, Тұрлембет. Байтүгелден –Жылгелді, Елтынды. ХІХ-ғасырдың бірінші ширегіндегі құжаттарда Суан Тоқарыстан Байтүгел, Бағыс, Жесегір руларына бөлінген. Сол кездегі Жаркент уезінің солтүстік жағында Ілеге дейін, оңтүстігінде Көктерек өзенінің бойын жайлаған. Байтүгел

руының қыстауы-Бұрхан өзенінің ойпаты, Өсек, Шыбжын, Қорғас өзендерінің жағасы, Алтынкөл мен Іленің жағасы; Тоқарыстанның қыстауы –Құмның батыс бөлігі, Іле жағалауы, Өсектің орта ағысы. Таңбасы-дөңгелек, рулық ұраны-«Байсуан», тайпалық ұраны-«Райымбек».

ДУЛАТ

Дулат, Дулу, Дулуғ, Далу, Далуғ, Доғлат-қазақ халқын құраған ежелгі түркі тайпаларының бірі. Н. Я. Бичурин мен Г. Е. Грумм-Гржимайлоның жазуына қарағанда, Дулаттар б.з.б. II ғасырда өз алдына хандық құрған. Дулулар Түрік қағандығы кезінде (VI – VIII ғасырлар) бес елге бөлініп, Жетісу өлкесінде ықпалын жүргізген. XV – XVI ғасырларда дулаттардан Мұхаммед Хайдар Дулати, Махмұд Жорас, Әмір Уәли сияқты оқымысты ғалымдар шықты. Қазақ шежіресі бойынша, Дулат – Ұлы жүз құрамына кіретін ірі тайпалардың бірі, Н. А. Аристовтың Ботбайдан шыққан Діқанбай батырдан (1876 ж. ө.) жазып алған шежіресі бойынша, Үйсін Бәйдібектің үшінші әйелі Домалақ анадан (Нұрила) Жарықшақ туады. Жарықшақтан Албан, Суан, Дулат болып тарайды. Дулаттан Ботбай, Шымыр, Сиқым, Жаныс тараған.

2. ОРТА ЖҮЗ

Орта жүз – қазақ халқының этникалық құрамына енген рулар мен тайпалардың саяси-экономикалық және мәдени бірлестігі. Шежіре бойынша Орта жүз құрамы алты рудан тұрады: Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қоңырат, Қыпшақ. Орта жүз қазақтарының тарихы мен рулық-тайпалық құрамының толық сипаттамасы толымды түрде Ш. Уәлиханов, М. Тынышпаев, Ш. Құдайбердіхлы, М. Ж. Көпейұлы, Қ. Халиди, А. И. Левшин, П. И. Рычков т. б. Ғалымдар еңбектерінде баяндалады. Бұл тайпалар өз ішінде руларға бөлінеді. Арғын руы өз ішінде екі үлкен атадан тұрады: Бес мейрам (Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Қаракесек) және Жеті момын (Атығай, Қарауыл, Қанжығалы, Тобықты, Бәсентин, Шақшақ, Сарыжетім); Қыпшақ: Қарақыпшақ, Құланқыпшақ, Сарықыпшақ, Қытайқыпшақ; Найман: Терістанбалы, Сарыжомарт (Ергенекті), Төлегетай, Сүгірші; Қоңырат: Жаманбай, Аманбай, Жетімдер, Божбан, Саңғыл, Байлар, Жандар, Құлыншақ; Керей: Ашамайлы және Абақ; Уақ: Жантелі және Жангелді деген үлкен аталарға бөлінеді. Кейбір шежірешілер алты тайпаға қосымша жетінші етіп Тарақтыны қосады.

1917 жылға дейін Орта жүз рулары қыста Сырдария, Қызылқұм, Қаратау, Мойынқұм өңірлерінде, Балқаш көлінің солтүстігінде, жазда Тобыл, Есіл, Нұра, Торғай, Ертіс, Сарысу өзендері салаларының алқабында, Орталық Қазақстанның кең-байтақ далаларында көшіп-қонып жүрген. Ауызша деректер бойынша кезінде Ұлы жүз бен Орта жүздің табиғи шекараларының бірі болып Шу өзені белгіленген. Орта жүз солтүстікте Ресей иеліктеріндегі жерлермен шектесті. Ортағасырлық деректемелерде Орта жүз құрамына кірген тайпалар туралы біршама мәліметтер бар (Рашид әл-Дин, Әбілғазы т. б.).

1734 жылы 10 маусымда Сәмеке хан бастаған Орта жүз руларының бір бөлігі Ресейдің қол астына өз еркімен өтті. 1740 жылы тамызда Әбілмәмбет хан, 1742 жылы қарашада Найман тайпасын билеуші Барақ сұлтан Ресей бодандығын қабылдады. 1754 жылы қазанда қоңыраттардың біраз бөлігі бодандыққа кіргенімен, олардың Ресей қол астына өтуі XIX-ғасырдың орта тұсына дейін созылды. Қазақтарды іштей ыдыратуды көздеген Ресей өкіметі 1815 жылы Орта жүзде екінші хандық құрып, оған Бөкей

хан болды. 1817 жылы Бөкей хан, 1819 жылы Уәли хан өлген соң, 1822 жылы орыс патшасының жарлығымен Орта жүзде хандық билік жойылып, сегіз сыртқы дуанға бөлінді. «Сібір қазақтары туралы ереже» бойынша әр рудан 15-20 болыстан, әр болыс 10-12 ауылдан, әр ауыл 50-70 түтіннен құралды. Ереже бойынша белгіленген сегіз сыртқы дуанның (Қарқаралы, Құсмұрын (1824), Аягөз (1831), Ақмола, Аманқарағай (1832), Баянауыл, Үшбұлақ (1833), Көкпекті (1844) ашылуы жергілікті халықтың наразылығын туғызды. Қазіргі таңда тайпалық одақтардың алғашқы кездегі мәні жойылған. Орта жүз өкілдері тек біртұтас қазақ ұлты ретінде ғана танымал.

АРҒЫН

Арғын – қазақ халқын құраған тайпалардың бірі. Шежіре бойынша Орта жүз құрамына енеді. М. Тынышпаевтың айтуынша, ХХ-ғасырдың басында 6 миллионға жуықтаған қазақтар ішіндегі сан жағынан ең көбі де (890 мың адам) арғындар болған.

Түрік қағанаты кезінде Алтай таулары мен Аргун өзенінің арасында көпрулы басмыл тайпасының, кейіннен Тарбағатай, Алакөл, Іле маңын, соңғы ғасырларда Сарыарқа төскейін мекендеген қалың арғынның ататегі осы сопылардан таралуы да мүмкін. Қазақ шежіресінде арғындар бәйбіше арғын (Қуандық, Сүйіндік, Бөгендік, Шегіндік, Қаракесек), Тоқал арғын (Қанжығалы, Тобықты, Бәсентін, Қарауыл, Атығай, Сарыжетім, Шақшақ) болып екіге бөлінеді. Арғын тайпасының ұраны –«Ақжол», таңбасы –көзтаңба.

НАЙМАН

Наймандар –қазақ халқын құраған ежелгі түркі тайпаларының бірі. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, «Найман» атауы моңғолша «сегіз» деген сөзді білдіреді. Зерттеушілер бұл тайпа Х-ғасырдан бастап «Найман» деп атала бастаса да, ХІІІ-ғасырға дейін бұрынғы «сегіз» аты қосарлана айтылып келгенін алға тартады. Найман мемлекеті құлап, халқы Шыңғыс хан империясына бағынған соң, олардың біраз бөлігі байырғы қоныстарына жақын Ертіс, Алтай

алқабында орнығып, Үгедей ханның ұлысына қарады. 1917 жылы Ресей үкіметі жүргізген санақ бойынша Ресей және Қытай империяларының құрамында 830 мыңдай найман өмір сүрген. Наймандардың ортақ таңбасы – бақан, ұраны –«Қаптағай». (Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна» баспасы, 2010)

ҚЫПШАҚ

Қыпшақ-қазақ халқының, басқа да бірқатар түркі халықтарының негізін құраған ежелгі тайпа, орта ғасырларда Орталық Азия мен Шығыс Еуропаны мекендеген аса ірі ұлыстардың бірі.

Қарақыпшақтан тараған Қобыланды батыр XV-ғасырда көшпелі өзбек мемлекетін билеген Әбілқайыр ханның замандасы ретінде сипатталады. Қыпшақтар қазақтан басқа да түркі халықтарының (қырғыз, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, ноғай, қарашай, әзірбайжан, түрікмен, балқар т. б.) ұлт болып қалыптасу барысында елеулі рөл атқарды. Қазақ халқының құрамына енген қыпшақтар негізінен Сыр бойын, Арқа өңірін, Солтүстік Батыс Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Торғай аумағын мекендейді. Қыпшақтардың ұраны- «Ойбас», таңбасы – екі тік сызық (II).

ҚОҢЫРАТ

Қоңырат –Орта жүз құрамындағы тайпа. Қоңырат тайпасы Көтенші, Көктіңұлы деген екі үлкен бірлестіктен тұрады. Көтеншіден-Жаманбай, Аманбай, Жетімдер, Божбан, Саңғыл тараса, Көктіңұлынан – Байлар, Жандар, Аққой, Оразкелді, Тоқболат, Қаракөсе, Құлшығаш ұрпақтары өрбиді. Шыңғыс ханның шешесі және мұрагерлері тараған үлкен әйелі Бөрте де-қоңырат қызы. М. Тынышпаевтың еңбектеріне қарағанда, қоңыраттардың Қазан төңкерісіне дейінгі жалпы саны 310 мың адам болған. Түркі халықтарының тарихында қоңыраттардың үлкен қызмет атқарғанын Қоңырат тайпасынан шыққан Алпамыс батыр туралы эпостың түрлі нұсқаларының болуы дәлелдейді. Таңбасы –П- босаға таңба, ұраны –«Алатау, Мүкәмәл» болып келеді.

(Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна» баспасы, 2010)

КЕРЕЙ

Керей, керейт-қазақ халқын құраған ежелгі түркі тайпаларының бірі. Рашид ад-Дин моңғол жазбаларының желісіне сүйене отырып, керейлер саны (XI – XII ғасырлар) 200 мың шамасында болған дейді. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, киіз үйде әмір сүрді. Керейден әр кезеңде атақты қолбасылар мен батырлар, аға: шеберлері шыққан. «Керейден ұл туса – ағашқа күн туады» деген ертеден келе жатқан нақыл сөз осыны аңғартады. XIII-ғасырдың басында Меркіттермен бірге Жем, Торғай өзендері бойына жетіп, сонда қалған Керейлер қазірге дейін өзінің ежелгі «Керейт» атауын сақтап, Жетіру бірлестігі құрамына қосылған.

УАҚ

Уақ – Орта жүз құрамына кіретін тайпа. Шежіре бойынша Шоға, Сарман, Байназар, Сарыбағыш, Сіргелі, Еренші, Әлімбет, Бидалы, Жансары, Баржақсы, Шәйкөз руларына бөлінеді. Мұның соңғы төртеуін Ергенекті Уақ деп те атайды. Шежіре деректерінде Уақ аталарының бірі ретінде әйгілі Еркөкше батыр мен оның ұлы Ер Қосай батырдың есімдері аталған.

1820 жылғы дерек бойынша Орта жүздегі Уақтар 6000 түтін шамасында болған. XX-ғасырдың басында бұлардың жалпы саны 2300 түтін шамасындай болды. Негізгі шаруашылығы төрт түлік мал өсіруге негізделгенімен, XIX-ғасырдың ортасынан бастап Уақтар отырықшылыққа көше бастады. Ұраны – «Жаубасар, Бармақ», таңбасы – П < (босаға, ашамай).

(Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8-том. Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 2006)

ТАРАҚТЫ

Орта жүз Арғын ішінде Тарақты деген ел бар, оның нәсілі кім екенін ешкім анықтап білмейді.

Қазақ ішінде Тарақты Арғынның ноқта ағасы деген бір сөз бар, соған қарағанда тарақ таңбалы болып Арғыннан бөлінген бір тап болса керек, тарақты он екі ру: бәйбішеден төртеуі: Әлі, Сары, Қыдыр, Жаши және бір қатынынан: Алеуке, Көгедей, Апай, Тоқтағұл, ең кіші қатынынан: Бөгеші, Бұлдырық, Айти, Қосанақ.

ОРТА ЖҮЗ ЖАЙЛЫ ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР

АЛПЫС АЛТЫ АТАЛЫ ҚОҢЫРАТ. Қоңырат тайпасының қомақты бір бөлігі өзбек халқының құрамында екені белгілі. Өзбектердің арасына кең тараған шежірелік дерек бойынша қоңырат тайпасының түп тегі Қоңырат ата (Қоңыр-би) еді дейді. Қоңырат ата бәйбішесінен төрт перзент көріп, олардың өсіп-өнген ұрпақтары сол балаларының атымен Уақтаңбалы, Қостаңбалы, Айылды (Айынлы), Қанжығалы деп аталатын бір-бір атаға ұласқан. Қоңырат ата қартайған шағында тоқалынан бір ұл көріп, оны «қартайғанда Тәңірдің берген тартуы ғой» деп отырады екен. Сол себепті өсіп-өнген ұрпақ «Тартулы» (Тартпалы) аталып кетеді. Бұлардың бәрін жинақтап, «Алпыс алты аталы қоңырат» деп атайды.

АЛТАЙ Шежіре бойынша Орта жүз арғын ішіндегі жуан аталардың бірі-Қуандық. Заманында қырықтан астам болыс құраған іргелі ру. Сол Қуандықтың бәйбішесінен-Қарпық, Темір (Бөрші), Өмір (Темеш), Есен, Қарт-бес ұл туған. Тоқалынан Алтай жалғыз туған. Әлгі «Арғын болсаң –алтай бол» дегізіп жүрген Алтай –осы. Алтай ержеткенде бәйбіше балалары әкесі Қуандықтан қалған еншіні үлкен ағалары тең бөлмегендіктен, әкпелеп Ереймендегі қанжығалы Ішпек байға келіп жылқышы болады. Бір жылы ақсүйек жұт болғанда Ішпек байдың жылқысын сақтау үшін Алтай Тарбағатай тауларына қарай қыстауға кетеді. Келер жылы Алтай байдың малын екі есе өсіріп әкеліпті. Бұған риза болған Ішпек бай Алтайды Аққоян атты қызымен үйлендіріпті. Олардан Әліке, Байдалы, Сайдалы атты үш ұл туған соң, Аққоян қайтыс болады. Ішпек бай: «Алтайдан кіндігімді үзбеймін», -деп оған Тоққоян деген екінші қызын қосады. Тоққояннан-Мойын, Кенжеқара туады. Күні бүгінге дейін Алтай руының ішіндегі ел-жұрттың «Аққоянбыз» немесе «Тоққоянбыз» деп отыратыны сол қай шешелерінің ұрпағы екенін айырып меңзегендіктен.

ТӨЛЕГЕТАЙДЫҢ ТӨРТ НЕМЕРЕСІНІҢ ТҮСІ. Ел ішіне кең тараған шежіре дерегінде Найманның шөбересі Төлегетайдан-Қытай, одан Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл есімді төрт ұл туған. Қытай жаугершілікте мерт болып, артында қалған төрт ұлы Төлегетайдың бауырында өседі. Содан олар «Төрт

Төлегетай» атанған.

Төлегетайдың төрт немересі ержетіп, оң-солын таныған кездердің бірінде төртеуі бірдей түс көріп, көрген түстерін атасына келіп жорытса керек.

Алдымен үлкен немересі Қаракерей: «Мен түсімде шет-шегі жоқ қалың орманға кіріп кетіп, содан жол таппай адасып жүр екенмін», - дейді. Сонда атасы: «Ә, бәрежелді, балам! Түсің қандай жақсы еді. Ұрпағың қара ормандай көп болады екені!» - деп риза болыпты.

Төлегетайдың бұл жоруы айнымай келген. Қазір Төлегетай әулетінің жарымына жуығын Қаракерей ұрпақтары құрайды.

Мұнан әрі Матай: «Мен түсімде алтын ер-тұрманды сәйгүлік ат мініп, көш бастап келе жатыр екенмін», - деп көрген түсін айтып беріпті. «Сенің де түсін жақсы екен, -дейді атасы риза болып. – Түсіңде тұлпар мініп, көш бастасаң, ұрпағың сән-салтанатты болып, даңққа бөленеді екен».

Төлегетайдың бұл айтқаңы да шындыққа айналып, Матайдың үлкен ұлы Қаптағай батыр ісі найманның ұранына шықты.

Түс айту кезегі Садырға келгенде: «Мен түсімде ақбоз атқа мініп, қару-жарақ асынып, жорыққа аттанып бәре жатыр екенмін», -депті «Ұрпағың өссін ешкімге жібермейтін батыр болады екен. Тек жаугершілікке, үркіншілік-көшкіншілікке ұшырап, шығын көп болмаса неғылсын», - деген екен Төлегетай. Бұл жору да теріс кеткен жоқ. Садыр ұрпақтары жоңғар шабуылының үнемі өтінде тұрды. Үркіншілік-көшкіншілікке көп ұшырады. Шығын аз болған жоқ.

Ең соңында Төртуыл түсін айтады: «Мен түсімде жылқы бағып жүр екенмін. Өрістегі қысырақтың үйірін бір-біріне қоса алмай, қиналып оянып кеттім», -деді. Сонда Төлегетай: «Қап, әттеген-ай! Мал-бастан кенде болмассың. Бірақ ұрпақтарыңда тұрақты қоныс болмай, әр жаққа бытырап кететін болдыңдар-ау!» - деп өкініш білдірген екен. Төлегетайдың бұл жорамалы да айна-қатесіз дәл келген.

Әрідегі жоңғар шапқыншылығы кезінде төртуылдар қан майданның бел ортасында болды. Одан беріде төртуылдар қақ жарылып, Ресей мен Қытайға қарап, негізінен, Зайсан, Шәуешек маңына шоғырланды. Шәуешектегі қазақ-дүнген көтерілісін басуға шыққан Маңшының жазалаушы әскері 1864 жылы Қатынсудың бойында төртуылдың үш мың шаңырағын қанға бөктіріп, қынадай қырып кетті. Ал 1962 жылы Қытай-Ресей шекарасының шебін бұзып

өтіп, атажұрты Қазақстанға лап қойған қазақтар, негізінен, осы төртуылдар болатын.

КЕРЕЙ АТАСЫ – ҚАРАБИ. Ел аузындағы шежіре сөздің бірінде Дана деген биден Керей туып еді дейді. Керей ел көзіне ертерек түскен, ақылына дәулеті сай адам болыпты. Алайда Керей жігіт шағында қайтыс болып, жаңа қаз басқан баласы жетім қалады. Керейдің жетім баласын ашамайға мінгізіп жүргенде көз көргендер «Керей мырзаның ашамайлы баласы ғой» дейді екен. Содан ол бала ел ішінде «Ашамайлы Керей» атанып кетеді.

Ашамайлы Керей үш әйел алып, олардан он жеті бала көріпті. Солардың ішінде кіші әйелінен Қараби жалғыз туыпты.

Қарабиден Абақ туыпты. Абақтан он екі ата абақ керейлер әрбиді. Ел аузындағы «Керей атасы –Қараби» деген сөздің айтылу себебі осыдан еді дейді.

(Ақселеу СЕЙДІМБЕК. Қазақтың ауызша тарихы (шежірелік деректерді пайымдау, Астана, «Фолиант» баспасы, 2008)

3. КІШІ ЖҮЗ

Кіші жүз-Қазақстанның батыс аймағын мекендеген рулар мен тайпалар одағы, Шежіре бойынша Кіші жүздің рулық бірлестіктері Әлімұлы, Байұлы, Жетіру тайпаларынан тарайды. Ноғай ордасынан бөлінген қазақ тайпаларының, яғни Алшын одағының негізінде Кіші жүз бірлестігі қалыптасты. Соған байланысты Кіші жүз қазақтары ел арасында «Кіші жүз – Алшын» атанған. Оның құрамына -12 ата байұлы (Адай, Алшын, Жаппас, Алаша, Байбақты, Бөріш, Масқар, Таз, Есентемір, Ысық, Қызылқұрт, Шеркеш), Жетіру (Табын, Тама, Кердері, Керейт, Жағалбайлы, Төлеу, Рамадан), алты ата Әлімұлы (Қаракесек, Қарасақал, Төртқара, Кете, Шөмекей, Шекті) тайпалары енеді. Жалпы XV-XVII-ғасырларда Кіші жүз құрамына енген ру-тайпалық топтар Бұрындық, Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім және Тәуке хандардың иеліктерінде болды. Кейінірек Тәуке хан Әйтеке би арқылы Кіші жүзге билігін жүргізген. Тәуке хан тұсында Кіші жүзге Әбілқайыр хан сайланды (1710). Ықпалды хан деп саналғанымен, Әбілқайырдың билігі Кіші жүзге түгелдей жүрмеді. Мұнда оған қарсы Қайыптың (Хиуа ханы) баласы Батыр сұлтан, Әбілқайырдың баласы Нұралы сұлтан өз алдына ел биледі. 1731 жылы 19 ақпанда патшайым Анна Иоановна Кіші жүздің Ресейдің қол астына ерікті түрде қабылданғаны туралы грамотаға қол қойды. (Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна», 2010)

ӘЛІМҰЛЫ

Әлімұлы-қазақ халқын құраған тайпалардың бірі. Шежіре бойынша Кіші жүз құрамына енеді. Қаракесек деп те аталады. Таңбасы-Алшын таңбасының қосарласқан түрі. Әлімұлының алты тармағы болғанына орай ел ішінде «Алты әлім» деп те атайды. Белгілі ақын Көлдейбекұлы Ерімбет (1850-1911) шежіресінде Әлімұлына Жаманақ (Шекті), Қарамашақ (Төртқара), Айнық (Қарасақал), Ұланақ (Қаракесек, Тегінболат (Қарасақал), Тойқожаны (Ақ кете) жатқызады Әлімұлының тармағы алтау болғанымен, енші алып, ұранға шыққаны-төртеу. Олар-Жаманақ, Ұланақ, Қарамашақ, Айнақ. Әлімұлы тайпасынан Жалаңтөс баһадүр мен Әйтеке биден

бастап алты алашқа белгілі Есет, Көтібар, Құлбарақ, Жаңғожа, Ақтан, Алтай, Арал батырлар, қарасақал Ерімбет ақын, Нұртуған жырау, Жетес шешен, Әжібай, Соқпақ, Мырзағұл т.б. билер шыққан.

БАЙҰЛЫ

Байұлы-қазақ халқын құраған тайпалардың бірі. Шежіре бойынша Кіші жүз құрамына енеді. Байұлы этнонимі Түркі қағандығының кезінен бергі жазба деректерде жиі кездеседі. XIII-XIV-ғасырларда байырку-баегулердің негізгі бөлігі Қазақстанның батыс аймағын мекендеп, ноғайлы тұсында алшын бірлестігінің құрамында болған. Ал Ноғай ордасы ыдыраған кезде алшын, алты-ауыз, жембойылық ноғайлының басты жұртының бірі тамалармен бірге қазақ хандығының құрамына енген Байұлы жайлы деректер XVIII-ғасырдың бірінші жартысынан бастап орыс әкімшілігінің құжаттарында жиі ұшыраса бастады. Оны 12 ата байұлы (қайсыбір тізімдерде 13 ата) деп көрсетеді. Байұлы құрамына Шеркеш, Ысық, Есентемір, Байбақты, Беріш, Адай, Алтын-жаппас, Тана, Алаша, Масқар, Таз, Қызылқұрт рулары енеді.

ЖЕТІРУ

Жетіру- қазақ халқын құраған тайпалар бірлестігінің бірі. Шежіре бойынша Кіші жүз құрамына енеді. Тарихшылар жетірудың арғы тегін ежелгі түркі тайпалары (Төлеу, Рамадан, Тама, Табын, Кердері, Керейт, Жағалбайлы) бірлестігімен байланыстырады. Ежелгі қытай жазбаларында 5 ғасырдан бастап қазіргі моңғол жерін мекендеген түркітәлдес көшпелі жұрттар Төле (Төлес) елі деп айтылады. Ғылыми деректер X-ғасырда Арал төңізінің Кердері теңізі аталағанын, Әмударияның екі бетінде сол аттас бір-екі қала болғанын да алға тартады. Ал Керейт тайпасының тарихы және жазба ескерткіштерде VII-ғасырдан белгілі. Жетіру құрамындағы Тамаға ұқсас атауды Рашид әл-Дин жылнамасынан кездестіреміз. Тамалар башқұрттардың, ноғайлардың, қырғыздардың құрамында жеке ру түрінде кездеседі. Зерттеушілер Табын тайпасы Батыс Қазақстан өңірін Бату жорығына дейін де жайлаған сыңайлы дегенді айтады.

Қазақ шежірешілері кіші жүздің «ноқта ағасы» деп бір таңбасы тарақ бол келетін Таманы айтады. Ал Тарақ таңбалы жеке руы бар Табын сол таманың інісі ретінде сипатталады. (Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруана», 2010)

КІШІ ЖҮЗ ЖАЙЛЫ ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР

АДАЙ. Қазақтың қария сөздерінің бірінде Кіші жүз Алшыннан Нәдірқожа, Қыдырқожа, Сәдірқожа туғаны айтылады. Осылардың Қыдырқожасының бәйбішесінен үш ұлы, тоқалынан үш ұлы болыпты. Осы екі әйелдің үстіне Қыдырқожа өзінің ауылындағы қайтыс болған Аманқожа дегеннің жесіріне үйленіп, ол әйелінен Таз туады. Қыдырқожа өзінің Қанбибі деген қызын Атақожа деген бақтасының Елтай деген баласына ұзатады. Елтай, Ештай-ағайынды екі жігіт елге қорған болғандай қайратты ерлер болса керек. Жаугершілікте екеуі де мерт болыпты. Бұл кезде Қанбибі екіқабат еді дейді. Айы-күні жеткен соң Қанбибі толғатып, ер бала табады. Оған Еспанбет би Адай деп ат қояды. Қанбибі бөлін бекітіп, шираған соң күйеуі Елтайдың жаудан қаза болғанын естірткенде, Қанбибінің жүрегі жарылып өліп кетіпті. Содан қызылшақа кезінде тұлдыр жетім қалған Адайды Таздың шешесі бауырына салып емізеді. Бір ананы тел емгендіктен, байұлының басқаларына қарағанда Адай мен Таздың бір-біріне жақын болатыны содан. Байұлының ішінде Адайды қыздан туған жиен деп келетін әңгіменің бір парасы осылай.

ЖАППАС. Кіші жүз Байұлы тайпасының құрамындағы он екі атаның бірі-Жаппас. Жаппастың шешесі Тобан бибі тоқал болып босаға аттаса керек. Келін болып түскен үйінің бәйбішесі адуынды адам екен дейді. Тобан бибі Жаппасты табарда ауыл-ел көшіп жатыпты. Адуын бәйбіше жаппа тігіп беріпті де, Тобан бибіні жұртқа тастап кетіпті. Содан жаппаның астында туған сол баланың атын Жаппас қойып еді дейді.

ШЕКТІ. Әлім, оның баласы Жаманақ мал біткен адамдар болыпты. Үйір-үйір жылқыны бір-бірлеп ұстап, оларға жеке-жеке таңба басуды қиынсынып, етіп бара жатқан таңбасыз

жылқының санына қайнап тұрған май шашады екен. Ыстық май жылқының терісін күйдіріп, түгін сыдырып, қан ағады. Кейін жылқының май күйдірген жерінде ішектей шұбатылған тыртық пайда болады. Жаманақтың Шекті аталуы осыдан дейді.

БЕРІШ. Жанарыстан-Алшын, одан-Алау батыр, одан-Қыдырқожа, Қадырқожа, Асанқожа, Алқожа. Осылардың Алқожасынан-Беріш. Қария сөздің айтуынша, бірде Алқожа әулетіне жау шауып, сол соғыста Алқожа өліп, екі қабат әйелі жауға олжа болып кетеді. Сол есебін тауып, жаудан қашып шығып, қайнағасы Қадырқожаға келіп паналайды. Келген соң ай-күні толып босанып, ұл бала табады. Осы баланы Қадырқожа «менің бауырымның іште қалған беріші гой» деп жүріп, сол баланың аты Беріш болып кетеді.

КЕТЕ. Кіші жүзде Қадырқожадан туған Қаракесек ержеткенде әкесі өзімен бақтас бір байдың Ханбибі деген қызына құда түседі. Бірақ Қаракесек ұрын бармай тұрғанда, Ханбибі оң жақта отырып, басқа біреуден екіқабат болып қалады. Оған қарамай, құдалардың сыйластығы мықты болғандықтан, Ханбибіні Қаракесекке алып береді. Ханбибі келін болып түскен соң көп ұзамай бір ұл тауып, атын Байсары деп қояды. Байсары үшке толғанда Ханбибі қайтыс болады. Жылын берген соң Ханбибінің әкесі марқұм қызымды ұятты күндерінде жерге қаратпап еді, құдамнан кіндік үзбеймін деп, кіші қызы Қағаз сұлуды Қаракесекке қалыңсыз ұзатыпты. Қағаз сұлудан Әлім мен Шөмен туады. Ержеткенде Байсарыға жетіру ішіндегі Кердеріден Кетебике деген сұлуды құда түсіп, алып береді. Олардан Бозанша мен Майлыбай туады. Олар ержеткенде бір жаугершілікте Байсары мен Майлыбай мерт болады. Жалғыз қалған Бозанша үйленіп, Адамқожа деген ұл сүйеді.

Бозаншадан өрбіген ұрпақты Байсары Кете деп атап кетеді. Енді Байсары өлген соң, жесір қалған Кетебике екіқабат екен. Ұл бала туған соң оны тегіннен келмеген деп, атын Тегінболат қойған екен. Кетебике әмеңгерлік жолмен Әлімге тиеді. Олардан туған ұлды Тойқожа атап, Тойқожадан тараған ұрпақты Ақ кете деп атаған. Жазмышқа дауа жоқ, бір күні Әлімде қайтыс болып, тағы да әмеңгерлік жолменен Кетебике Шөменге күйеуге шығады. Олардан туған баланы Түменқожа атайды, Түменқожадан тараған ұрпақты

Қара Кете, Шөмекей кете деп атайтын болған. Шежіре сөзінде Сойырғас Кете туралы да айтылады. Оны былай таратады: Байсарыдан-Адамқожа, одан-Сары, одан-Асан, одан- Қарпық, одан- Құдайназар, одан-Сойырғас. Сойырғастан өсіп-өнген ұрпақ Сойырғас Кете деп аталады.

ЕСЕНТЕМІР. Қазақтың қария сөзінде Алшынның Сыр бойын қоныстанып қалған Байқожа деген немересі бүкіл ауылымен жаугершілікке ұшырайды. Сол жаугершілікте Байқожа Ата, Қалпақ, Естай деген балаларымен бірге жау қолынан қаза табады. Осылардың ішінде Атаның Темір деген баласы ғана тірі қалады. Темір бүкіл әулеттегі жетім-жесір қалғандарды ертіп, атасы Қыдырқожаның (Байұлы) қолына көшіп келеді. Малы көп болған соң бай атанған Қыдырқожа Темірге жылқысын бақтырады.

Бір жылы қыс қатты болып, Темір қалың жылқымен бірге ығып кетеді. Боран басылған соң Қыдырқожаның жігіттері мал амандауға шығады. Алайда Темірді де, қалың жылқыны да таба алмайды. Аяқ жетер жерге сұрау салады, табылмаған соң жұрт күдер үзе бастайды. Содан қар кетіп, жер көгеріп, ауыл-ел желпініп жайлауға шыққан күндердің бірінде көк жиектен мұнартып шаң көтеріледі. Әлден уақытта жер қайысқан қалың жылқы ауылға беттеп келеді, қалың жылқыны бастап алпамсадай Темір ат үстінде келе жатса керек. Сонда көңілі өскен Қыдырқожа «Темірім есен ғой!» деп дауыстап жіберіпті. Темірдің Есентемір атану осыдан дейді. (Ақсөлеу СЕЙДІМБЕК. Қазақтың ауызша тарихы. Астана, «Фолиант», 2008)

ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ ҚЫСҚАША ШЕЖІРЕСІ

Шыңғысхан. (өз аты Тәмужин, 1155-1227), Әкесі Әсугей Қият руынан шыққан, батыр адам саналады. Шешесі – Оәлун ужин. Шыңғысханның әйелі – Қоңырат тайпасының адамы Дәй шешеннің қызы Бөрте сұлу. Осы Бөртеден Шыңғысхан 5 қыз, 4 ұл көрген. Шыңғысханның өзі бір шешеден төрт ағайынды, олар – Тәмужин, Хасар, Хачиун, Тәмугә, қарындасы Тәмулун. Кіші шешесінен екі бала болған, олар – Бәлтэр, Бәлгүтәй.

Шыңғысханның балалары: ЖОШЫ, ШАҒАТАЙ, ҮГЕДЕЙ, ТӨЛЕ.

Жошыхан 1187 жылы туған, 1227 жылы өлген. Жошының 7 баласы болған. Олар – Орда, Бату, Бөрте, Тоқай, Шибан, Жампай, Берікжар.

Жошыхан – Дешті Қыпшақтағы феодалдық мемлекет – Жошы ұлысының негізін салушы. 1207 жыл мен 1227 жылдың аралығында хандық құрған. Одан кейін Бату (1227 – 1256), одан кейін Бөрте (1256 – 1266), одан кейін Мөңке (1266 – 1280), одан кейін Тудамөңке (1280 – 1287), одан кейін Төлебұқа (1287 – 1291), одан кейін Тоқты (1291 – 1312), одан кейін Өзбекхан (1312 – 1342), одан кейін әз-Жәнібек (1342 – 1357) жылдардың аралығында хандық құрған.

Шағатайдың туған жылы белгісіз, 1242 жылы өлген. Оның жеті баласы болған. Олар – Мұтуген, Мужы, Белдеш, Сабынбүлке, Сарман, Байдур, Сүйменке, Шағатай 1228 жыл мен 1242 жылдың аралығында Оңтүстік Алтай мен Әмударияға дейінгі аралықта хандық құрған. Одан кейін немересі Әлеке (1242 – 1246), одан кейін Есу-Мөңке (1246 – 1251), одан кейін Мөңке (1251-белгісіз) аралығында хандық құрған.

Үгедей 1186 жылы туған, 1241 жылы өлген, 1229 жыл мен 1241 жылдың аралығында Ішкі монғолияда хан болған. Оның бес баласы болған. Олар – Күйік, Құтан, Қожа, Қарашор, Қашун. Үгедей өлгеннен соң оның баласы Күйік (1246 – 1248), Төленің баласы Мөңке (1251 – 1259), Мөңкенің бауыры Арық-Бұқа (1260 – 1264), одан кейін Құбылай (1260 – 1294), одан кейін Юань (1269 – 1271) жыл аралығында Маңғұлияда хандық құрған.

Төле – бұл Шыңғысханның төртінші, кенже баласы. Туған жылы мен өлген жылы белгісіз. Төленің төрт баласы болған. Үлкені Мыңғо

хақан, Хиллаху, Құбылай, Арық-Бұқа.

Мыңғо хақан (Мөңке) 1251 – 1259 жылдар аралығында Қарақорымда (Ішкі Маңғұлияда) хан болған, Құбылай (1260 – 1294) Қытайды билеген, Хиллаху (Әлике) Иран мен Египетті билеген.

Шыңғысханның төрт баласының да әйелдері Арғын руларының қыздары болған. Олар әйелдерінің тілін алған, айтқанын істеген. Шыңғысхан тірі күнінде жаулап алған елдерін төрт баласына бөліп беріп, бәрінің үстінен Үкітайды хахан (билеуші) қойған. Сол кезде қазақ, қырғыз, сарт, ноғай, татар тайпалары Жошыхан мен Шағатайдың қол астында болған.

Жошының төртінші баласы Тоқай. Біздің қазақты осы билеген.

Тоқай одан Өз Темір, одан Қожа, одан Бадағұл, одан Арысхан, одан Темір Мәлік, одан Темір Құтлы, одан Темірхан (лақап аты – Мұхамед хан) біздің қазақ оны Ормамбет хан дейді. Осының нәсілі Барақ хан. Барақ ханның әкесі Құйыршық хан екені рас. Барақ ханнан Әбу Сағит (лақап аты, Өз-Жәнібек). Осы Өз-Жәнібек қазақты ертіп алып, Қашқариядағы Шағатай нәсілін қаратқан. Осы кезден бастап қазақтың басын құрған Өз-Жәнібек хан айтылады. Өз-Жәнібектің 9 баласы болған. Соның бірі Қасымхан. «Қасымханның қасқа жолы» деген бітім жолын шығарған хан осы.

Қасымханнан – Сығай, одан Оңдан, одан Қайнар – Кішік, одан Бөке, одан Хұдайменде, одан Тұрсын, одан Кіші Барақ, одан Сығай, Бөкей. Бөкейден – Батыр, одан Мырзатай, одан Нұрмұхамет, одан Әлихан. (Атақты Әлихан Бөкейханов осы кісі).

Сығайдан Тәуекел хан, одан Есімхан (Еңсегей бойлы Ер Есім). Ташкенті билеген Қаңлы Тұрсынхан мен Қатағанды өлтіріп, елін жаулап Тұрсын ханның 3 қызын қолға түсіретін осы Есімхан. Есімханның батыры Әлі, Тұрсынханның 3 қызын еліне апарып үлкені Қоңырбикені өзінің інісі Сарыға қосады. Осы Қоңырбикеден Тобықты Мәмбетсопы мен Кішік туады. Кішік – Тобықты Абайдың жетінші атасы. Кішіктен Әнет, туады. Ақтабан шұбырындыда көшке ілесе алмай, Қаратау өңірінде жұртта қалып, аштан өлетін Әнет баба осы.

Есімханнан Жәңгірхан, одан Уалибақы, одан Қанішер Абылай, одан Көркем Уәли, одан Абылай хан (Әбілмәнсұр) туады.

Абылайдан – Тоқ, Қосым, Арық, Әділ, Рүстем, Тоғым, Соқ,

Әбділда, Шама, Уәли, Шыңғыс, Қасым.

Уәлиден – Шыңғыс, одан Шоқан, Жақып, Мақы, Мақмет, Ахмет, Қозке, Қоқыш.

Қасымнан – Есенкелді, Саржан, Кенесары, Наурызбай,

Шыңғыс ханның некелі әйелдері мен олжа әйелдерінің ұзын саны бес жүздей болған. Олардың әрқайсысын әр рудан алып отырған. Біразын маңғұл дәстүрі бойынша құда түсіп, алса, көпшілігін жаулап алған мемлекеттері мен тайпалардан қолға түскен тұлғандардан алған.

Шыңғысханның бірінші әйелі туралы жоғарыда айттық, енді басқа әйелдері жөнінде.

Оның екінші әйелі – Ухар меркіт тайпасының көсемі Тайыр-Усунның қызы Құлан-қатын. Осы Құлан-қатыннан Шыңғысхан Құлқан атты бір ұл көрген. Мұның мәртебесін Шыңғысхан бәйбішеден туған төрт ұлмен тең ұстаған.

Оның үшінші әйелі – Есуқат, татар тайпасының қызы. Одан Жауыр атты бір ұл көрген. Ол жас кезінде өлген.

Төртінші әйелі – Қытай әміршісі Алтын-ханның қызы, Гунжу қатын. Бұл әйелден Шыңғыс-хан бала көрмеген.

Бесінші әйелі жоғарыда айтылған татар қызы Есуқаттың сіңлісі Есулан.

Бұл жазбалар – Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағы» кітабынан алынды (1-том, 2-кітап, 69, 70, 71 бет).

ҚАЗАҚТЫҢ ҚАҢАРМАН ХАНДАРЫ

КЕРЕЙ ХАН /1456-1473/

Керей хан Болатұлы /XIVғ.соңы – XVғ./ - қазақтың алғашқы ханы. XV ғасырдың ортасында Алтын Орда мен Ақ Орда билеушісі Орыс ханның немерелері Керей мен Жәнібек сұлтан екеуі Дешті Қыпшақ ханы Әбілхайырдан бөлініп Моғолстанға келді. Моғолстан ханы Есенбұға оларды ықыласпен қарсы алып, Шу өзені бойындағы Қозыбасы /қазір Жамбыл облысында/ деген жерді берді. Өздері билейтін 200 мыңға жуық халықты бастап келген екі сұлтан осы жерде 1456 жылы қазақ хандығының негізін қалап, жасы үлкен Керей ақ киізге отырғызылып хан сайланды.

Қазақ тарихының атасы Мұхаммед Хайдар Дулати /1499-1551/ өзінің «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде қазақ хандығының құрылуын хижраның 870 жылы деп көрсетеді. Бұл біздің жыл санауымыз бойынша 1465-1466 жылдарға сәйкес келеді. Тарихи дерек бойынша Моғолстан ханы Есенбұға 1462 жылы қайтыс болғанын ескерсек, қазақ хандығының 1456 жылдары құрылғаны анық.

1468 жылы негізгі қарсыласы Әбілхайыр хан өлген соң Керей мен Жәнібек өз ұлыстарымен атамекені Сыр бойына оралады. Осында Керей ханның басшылығымен алғашқы Қазақ ордасының іргесі бекіп, оның маңындағы ру, тайпаларға бөлінген халықтар осында өз еркімен қосылып іргелі елге айналды. Хан жанында дала данышпаны Асан Қайғы отырды.

Керей хан 10 жылдай билік құрып, Хантауда жерленген дейді тарихшы М.Елеуов.

Қазақ Ордасы мен кейінгі Қазақ Ұлттық мемлекетінің қалыптасып, оның алғашқы керегесін көріп, шаңырағын көтерген тұңғыш хан Керей есімін біздің халқымыз ешқашан ұмытпайды.

ӘЗ-ЖӘНІБЕК ХАН /1473-1480/

Жәнібек хан Барақұлы – қазақ ордасының екінші ханы, шын аты Әбу Сағит. Қазақ халқы елге айрықша сіңірген еңбегі мен кемеңгерлік істерін жоғары бағалап, оны Әз Жәнібек деп құрметтеп атаған. Ол Қазақ ордасының тұңғыш ханы Кереймен бірлесіп Қазақ мемлекетінің іргесін қалаушылардың бірі.

Әкесі Барақ XV ғасыр басында Ақ Орда мен Алтын Орданы билеген. Жәнібектің ата-бабалары ел билеп, мемлекет билеушісі, хандық құрған адамдар болса, өзі 1473-1480 жылдары қазақ ханы болды. Ал оның ұрпақтары Қасым, Ақназар, Тәуекел, Жәңгір, т.б. XIX ғасырдың бас кезіне дейін қазақ хандығының тағында отырып өздерінің қайраткерлік, ерлік істерімен айрықша көзге түскен адамдар болды.

Жәнібек хан тұсында Қазақ хандығының беделі Дешті Қыпшақта өсе түсті. Сөйтіп, бұл кез дербес Қазақ хандығының күшейюіне тұстас келді. Бұған Жәнібек ханның атқарған тарихи ролі өте зор. Әсіресе 1469-1472 жылдары Әбілхайыр хан ұрпақтарына қарсы күресте қазақ жасағын басқарған Жәнібек ханның қатысуы Шайбани әулеті билігін толық жойып, соның арқасында жеке ұлт хандықтары құрылды. Соның ішінде Қазақ хандығы толық әрі қуатты мемлекетке айналды. Жәнібек хан Сарайшық қаласын мемлекет астанасы етті және сонда жерленген.

Әз Жәнібек туралы қазақ аңыздары мен тарихи әңгімелері күні бүгінге дейін жеткені ханның әділетті әрі парасатты адам болғаны жайлы айтылады. Сол сияқты, дала ойшылы Асан Қайғы, Жиренше шешен осы Әз-Жәнібек ханның замандасы, әрі ақылшы – кеңесшілері болған. Атақты емші, дәрігер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы /1397-1492/ «Шипагерлік баяны» атты еңбегін Әз – Жәнібек ханның тапсырмасымен жазған.

ҚАСЫМ ХАН /1511-1521/

Қасым хан /1445—1521/ — Әз Жәнібек ханның баласы, қазақ халқының аса көрнекті қайраткерлерінің бірі. Тарихта “Қасым ханның қасқа жолы” атты әлеуметтік маңызы зор, Дала Заңы негізін жасаған ұлы хан өзінің билік еткен заманында қазақ қоғамы жоғары сатыға көтерілді. Халықтың этникалық құрылымы мен территориясы толық бірігіп жасалады. Хандық биліктің ролі артты. Мемлекеттің жер көлемі де, халық саны да бірнеше есе өсе түсті. Халықтың ұлттық, әлеуметтік, мемлекеттік жағдайына сай жаңаша әдет-ғұрып, билік, әділет заңы жасалды. Қасым өзі хандық құрған 10 жыл ішінде Қазақ мемлекетінің ішкі, сыртқы саясатын нығайтып, сол замандағы ең қуатты елге айналдырды. Қасым хандығын көрші елдерді былай қойғанда Еуропа елі де таныды. Қырым, Астрахан, Қазан хандықтарымен, Мәскеу княздықтарымен дипломатиялық қатынастар орнады.

Қасым хандығы кезінде көптеген соғыстар да болды. 1516—1517 жылы Шайбанидың соңғы жасағын тас-талқан етіп жеңді. Сыр өңірі, Еділ, Жайық, Жетісу қазақ ордасына қосылды. Қасым хан ақылы мен кемеңгерлігінің арқасында өз елі мен жерін соғыссыз-ақ бейбіт жолмен кеңейтіп, толықтырып отырды. Оның атағы мен даңқын, ғажайып ісін таныған көршілес ел оған өз еркімен келіп қосылды. Хан елдің бүтіндігі мен қауіпсіздігі мәселелерін де естен шығармаған.

Осындай күрделі саясат ұстаған ол Хан Ордасын бірде Жетісуда, Шу бойында, енді бірде Ұлытауда, Жайық жағасында орнатқан.

Қасиетті Қасым хан 1521 жылы қыс айында 78 жасында қайтыс болып, тарихшы Қадырғали Жалайыр дерегі бойынша Сарайшық қаласында жерленген.

Қасымнан кейін 1521—1538 жылдар арасында Қасым ханның баласы Мамаш 2 жылдай, Әз-Жәнібек ханның немересі Әдік сұлтанның ұлы Тақыр 10 жыл, Тақыр ханның інісі Бұйдаш 6 жыл, Қожа Ахмет хан, Әз-Жәнібек ханның немересі Жәдік ұлы Тоғым хан Қазақ ордасының хан тағына отырды.

ХАҚНАЗАР ХАН/1538-1581/

Қасқа жолды Қасым ханның асып туған ұлы Хақназарды қазақ кейде Ақназар деп те атайды. Ол жасында әскер басы ретінде танылған жауынгер болатын. Өз әкесінің ізімен жүріп, оның ұлы ісін мұрат тұтқан хан Қазақ ордасының іргесін одан әрі бекітіп, кемелді мемлекетке айналдырды. Орда шегін Еділге дейін кеңейтті. Шығыстан әлсін-әлсін шабуыл жасап тұратын қалмақтардың бетін қайтарды. Сол кездегі қуатты мемлекет Моғолстанға қарсы табанды күрес ашып, жеңіске жетті. Оңтүстікте қазақтың қапысын андып отырған Өзбек, Бұхар хандықтарына қарсы күрес ашып, Түркістан мен Сауранды, Ташкентті қазақ жеріне қосып алды.

XVI ғасырдың орта кезінде Еділдегі орыс басқыншылығы кезінде Қазан хандығы мен ноғай ордасы ыдырап жатқан кезде Қазақ хандығы күшейе түсті. Башқұрт, Қырғыз халқы Қазақ ордасының бауырлас қолтығына енді. Хақназардың құдіретті есімі орыс патшасы Иван Грозныйға да мәлім болды.

Хақназар ханның қазақ ұлысының тәуелсіздігі мен оның ықпалды мемлекет жолындағы мақсат, мүддесі көп еді. Алайда, Қазақ Ордасының одақтасы, Ташкент уалайатының әміршісі Баба сұлтан кезекті жорық үстінде Хақназарды және оның бірнеше батырларын опасыздықпен өлтірді.

ТӘУЕКЕЛ ХАН /1582-1598/

Тәуекел хан — Әз-Жәнібектің немересі. Шығай ханның ұлы, даңқты батыр, қолбасы. “Бүкіл Дешті Қыпшақта даңқы шыққан Тәуекел сұлтанның батырлығы, ер жүректігі және табандылығы жөнінен оған ешкім теңесе алмайды” деп жазды тарихшы Хафиз Таныш.

“Ата көріп, оқ жонған” Тәуекел хан әйгілі жауынгер-әскербасы ғана емес, қабілетті хан әрі терең саясаткер еді. Ол 4-5 жыл ішінде қазақ хандығының күш-қуатын арттырды, қазақ елін, оның жауынгерлік ерлік дәстүрлерін басқа елдерге таныта білді. Қатерлі қазақ жауы әйгілі Абдолла билік еткен Бұқар — Өзбек хандығын 1598 жылы жаулап алып, мемлекет іргесін оңтүстікке қарай

кеңейтті. Самарқанды бағындырып өз иелігіне қаратты. Тәуекел хан бастаған осындай ұлы жорық, үлкен жеңіс сол заманның айта қаларлық оқиғасы болды. Орта Азияны тітіреткен Абдолла тізе бүгіп, өлді. Хақназарды опасыздықпен өлтірген Баба сұлтанның басын Тәуекел өз қолымен шапты.

Тәуекел хан Мәскеуге /1594 ж./, Иранға дипломатиялық қатынас орнату мақсатымен елшілер жіберді. Сөйтіп, Қазақ хандығын, оның қуатты күшін көптеген мемлекеттер таныды. Көпшілігі оған бойұсынды. Сол замандағы көптеген ұрыстарда талантты қолбасы Тәуекел бастаған қазақ жасағы еліне жеңіспен оралып отырды. 1598 жылы 70 мың қолмен Бұқараны бағындыруға аттанып, осы майданда Тәуекел хан ауыр жараланып, жорық үстінде шейіт болды.

ЕСІМ ХАН /1598-1628/

Есім хан - Шығай ханның ұлы, Тәуекел ханның туған інісі. Қазақ халқының тарихында, әдебиетінде «Еңсегей бойлы Ер Есім» деп ардақтаған қолбасы, батыр, ақыл иесі. Ол Отан қорғау және оның бірлігі мен бүтіндігін сақтау жолында істеген ұлы істерімен бірге қазақ еліне «Есім ханның ескі жолы» деп аталатын ұлттық заң жүйесін жасау арқылы халық арасында әдет, әдеп, тәртіптік салт-дәстүрлер негізін одан әрі бекіте түсті.

Есім өзінің алдындағы Тәуекел ханның жасап кеткен игілік істері мен жеңіс, қаһармандық ақ жолын жалғастырды. Қазақ Ордасының әскери күш-қуатын арттыруға көңіл бөлді. 1603 жылы Бұхар хандығы қазақ жеріне соғысқа аттанды. 20 жылға жалғасқан бұл соғыста қазақ қолы жеңістерге жетіп отырды. Осы соғыстарда қазақтың тағы бір қаһарманы Алшын Жалаңтөс Бахадүр қол бастап жүрді.

Есім заманында Әз-Жөнібек әулетінен шыққан Тұрсын сұлтан Ташкентте қосымша хандық құрып, бұрын Қазақ Ордасына қосылып оның дұшпандарына қатты тойтарыс берсе де, ақыры ант бұзып Есім ханға қарсы шықты, өзі жоқта оның елін шапты. Бұрын талай теріс іс-әрекетін кешірген Есім хан бұл жолы оған кешірім жасамады. Ташкентте оның басын алды. Осы сәтте хан жанында болған атақты қазақ ақыны әрі батыры Марқасқа жырау болған. Аты көпке белгілі Жиёмбет жырау да Есім жанында жүріп, ханның кейбір артық кеткен істерін қатты сынап отырған.

Бірнеше жүз жылға созылған қазақ-қалмақ соғыстары да осы Есім хан тұсында кең жайылып, ол бітіспес қанды жорықтарға ұласты. Ер Есім хан Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи жанына жерленген.

· САЛҚАМ ЖӘҢГІР ХАН /1628-1652/

Еңсегей бойлы ер Есім ханның ұлы, халық ардақтаған «Салқам Жәңгір» атаған қолбасшы, сардар, батыр ханның барлық өмірі ат үстінде өтіп, елін, жерін қорғаумен, басқыншы жауға қарсы танданарлық ерліктермен ғасырлар бойы халық есінен шықпай келеді.

XVII ғасырда болған қазақ-жоңғар соғыстарында ол тамаша әскери қайраткерлігімен, соғыстың көптеген әдіс-айлаларын қолдану арқылы ірі қолбасшы ретінде айқын танылды. Салқам Жәңгірдің қазақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда айрықша еңбек сіңірген, ел тәуелсіздігін сақтау және бекіту жолында ұмытылмас ұлы қызметтер атқарғанын тарих ешқашан жоққа шығара алмайды.

Жәңгір заманындағы тарихта алтын әріппен жазылып қалған ұрыс - 1643 жылғы Жоңғар-қазақ майданы еді. Кейін «Орбұлақ шайқасы» деген атпен қалған осы соғыста Жәңгір хан бастаған 600 қазақ жауынгерлері 50 мыңдық дұшпан қолын өз жеріне өткізбей қойды. Бұл ерлік біріншіден, қазақ жасағының туған жеріне деген отаншылдық жоғары рухы мен намысы десек, екіншіден, Жәңгір сияқты соғыс өнерін жетік меңгерген қаһарман қолбасшының әскери шеберлігі еді. Осындай қиын сәтте Самарқаннан 23 мың қолды бастап Жалаңтөс бахадірдің келіп жетуі қазақ сарбаздарының рухын көтеріп жіберді.

Қазақтың ұлы хандарының бірі Жәңгір хан 1652 жылы қан майданда қаза тауып, Түркістанда жерленген.

ҰЛЫ ХАН ӘЗ-ТӘУКЕ /1680-1715/

Әз Тәуке /1643—1718/ - Салқам Жәңгір ұлы, қазақтың ұлағатты ұлы ханы, аса көрнекті мемлекет қайраткері ретінде танылған кемеңгер көсемі. Қалай айтса да мақтауға да, мақтануға да тұрарлық Тәуке хан «атадан ұл туса игі, ата жолын құса игі» қағидасымен өсті. Ханның хандық, іскерлік, азаматтық жолын бұрынғы ата-

бабалары сияқты соғыстағы ерліктерімен бағаламай-ақ, өз билігі кезіндегі ішкі, сыртқы көрегендік саясатымен, мемлекет басқару және әділдік, қзқықтық жүйесін жасауы, тағы басқа азаматтық істерін айтсақ та, оның адамдық тұрғыда биік тұрғанына көз жеткізуге болады.

Қасиетті Түркістанда хан сайланған Тәукенің негізгі мақсаты Қазақ мемлекетін халықаралық деңгейге дейін көтеру еді. Ол үшін ел ішіндегі ұсақ рушылықты біріктіріп, алауыздықты жойды. Орданы бір орталықтан басқаратын басқару жүйесін бекітті. Ел тарихында алғаш рет «Билер кеңесін» құрып, сол арқылы шешім шығарды. Бұрын хан төңірегінде өзінің жақын туыстары ақылшы ретінде отыратын болса, Тәуке шыққан тегіне қарамастан халық арасынан шыққан ақылды, парасатты кісілерді тартты. Сөйтіп хан жанына Төле, Қазыбек, Әйтеке сынды айтулы билер, қаһарман батырлар мен беделді, аузы дуалы шешендер мен батырлар енді. Хандықта билердің беделінің биіктігі сонша, олардың келісімін алмай Тәуке ханның өзі де шешім қабылдай алмады. Сөйтіп, қазақ даласында әділетті мемлекеттік билік орнады. Бұл кеңес мемлекеттікті, ел ішінде тәртіпті нығайтуға өлшеусіз үлес қосты.

1698-1717 жылдары ішінде қазақ еліне жоңғар басқыншылары баса көктеп кірді. Осы қиын сәтте ханның қолбасшылық қабілеті де айқын танылды. Жауынгерлерді садақ тарту, қылыштасу, ат үстінде айқасу, т.б. соғыс өнеріне үйретті. Сарбаздарға онбасы, жүзбасы, мыңбасы тағайындады. Жоңғарлармен соғыста тойтарыс беру үшін Тәуке көрші мемлекеттермен қатынас орнатты, елшілер

жіберіп тұрды. Бір сөзбен айтқанда, ұлы ханның өз мемлекетін қорғау және оны нығайту ісіндегі данышпандық еңбектері өте зор.

Әз-Тәукенің мәңгі ұмытылмас жұмыстарының бірі, әйгілі «Жеті жарғы» деп аталатын /шамамен 1684-1685 жылы жасалған/ құқық жүйесі болды. Жоғарыда айтылған қазақтың кемеңгер үш биін қатыстыра отырып жасаған бұл заң көшпелі қоғамның, қазақ халқының мінезі мен тұрмысына, әдет-салты мен ұлттық мүддесіне толық сай келді. Жарғы «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолындағы» заң негізінде толықтырылып жасалған болатын. Бұл заң жылына бір рет қазақ елі, ру, тайпа басшыларын Құрылтайға шақыратын шешім шығарды. Онда мемлекеттік, рулық, елдік мәселелер қаралып, шешілетін заң шықты.

Әз-Тәуке тұсында маңызды мәселенің бірі ретінде әрбір рудың таңбалары болды. Әр ауылдың, үйдің малына өзіндік белгісі, ен салынатын тәртіп белгіленді. Сонымен бірге, салық, неке, қалың мал, жаза көлемі де айқындалды.

Өзінің ұлылығымен бүкіл халыққа үлгі көрсеткен қасиетті хан Әз-Тәуке көз жұмар алдында «қазақтың ұраны - бірлік болсын» деген өсиет қалдырыпты. Ұлы ханның мәңгі тыныстаған жері - Түркістан.

АБЫЛАЙ ХАН /1771-1781/

Абылай хан /Әбілмансұр/ /1713-1781/ - Салқам Жәңгір ұрпағынан тараған батыр, қолбасшы, атағы алты алашқа жайылған айбынды ер. 1771 жылы Түркістанда үш жүздің ханы болып сайланған. Жас кезінде жоңғар-қазақ соғыстарында жекпе-жекке шығып, ержүрек жауынгерлігімен танылған. Абылай Қазақ ордасының билігін қолына

алысымен-ақ, арғы аталарының қасиетті, өнегелі жолдарын жалғастырып, хандық құрылымды нығайтуға айрықша қайрат-жігермен кірісті. Ел шаруашылығы мен экономикасы, сауда ісін дамытты. Қазақ мемлекетінің дербестігін, оның қорғаныс қабылетін нығайту үшін бүкіл елді, оның беделді би, батырларының басын қосты. Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Бұқар және басқа батыр, билерді өз қасына алып, олардың

ақыл-кеңестерін басшылыққа алып отырды. Бұл да Абылайдың абырой, беделін көтерген істерінің бірі болды. Бұқар жырау оның кейбір артық кеткен жерлерін қатты сынап та отырды.

Абылай үлкен саясаткер, дипломатиялық өнерге де шебер, кең ойлы кемеңгер еді. Ол Ресей, Қытай, Бұхар, Хиуа елдерімен қарым-қатынас жасап тұрды. Абылайдың әскери істегі қолбасшылық қабылеті XVIII ғасырда қазақ елін жаулап алмақ болған Жоңғар, Қытай - Мань-чжур империясына қарсы үш жүздің басын қосып, қиян-кескі айқастарда тамаша жеңіске ие болды. Бұрын жоңғарлар басып алған жерлерді азат етті. Қазақ хандығын сақтау және оны нығайту үшін хан Ресей мен Қытай мемлекетіне кезек арқа сүйеп, сол арқылы қазақ халқын түрлі қиындықтардан құтқарып қалды. Әсіресе, Россиямен сауда, экономикалық, дипломатиялық және саяси байланыстар жасап халықтың әлеуметтік-шаруашылық жайын да естен шығарған жоқ. 1772 жылы Ресейге қосылуға ант берді.

Қазақ елінің тәуелсіздігі үшін талай жерде басын бәйгеге тігіп, желкілдеген ту келіп, жер қайысқан қол келіп, ер етігімен су кешіп, ат ауыздығымен су ішкен заманда «Абылайлап» ұран тастаған, ер халықтың ар-намысын тіл ұшымен де, найза ұшымен де қорғаған,

айбынды елдің айдынды көсемі бола білген, ажал іздеген жауын Алтайдан асыра қуған, қалмақтың сағын сындырған, данышпан, қайраткер хан Абылай есімін қазақ халқы пір тұтып, оның аруағына бас иіп келеді.

Артына өлмейтін мұра, өшпейтін іс қалдырған, Қасым, Уәли, Әбәйділда, Кенесары, Саржан, Наурызбай, Шоқан сияқты ұрпақтар беріп кеткен ұлы хан 1781 жылы 69-ға қараған шағыңда Ташкент қаласыңда қайтыс болып, қасиетті Қожа Ахмет Иассауи мавзолейінің қасына жерленді.

Данышпан Абылай өмірі - ұлы ерліктің символына айналған. Оның ғажайып ерліктерін мадақтайтын өлең, жыр, толғау, романдар жазылды. Алматы, Көкшетауда Абылайға көркем ескерткіштер қойылған.

КЕНЕСАРЫ ХАН /1802–1847/

Кемел ойлы Кенесары хан! Айбынды хан Абылайдың немересі, қатарынан асып туған Қасым сұлтанның бел баласы, Орта Азияда ат ойқастатқан жаужүрек батыр Сыздықтың әкесі. XIX ғасырда орыс отаршылдарына он жыл ойран салып, сабасына түсірген, қазақ деген халықтың қаһармандығы мен қаһарын таныта білген, сайын даланың дара туған дарабоз сардары, көреген көсемі Кенесарының ерлік есімін естігенде Қазақстан мен Орта Азия ғана емес, Шығыс, Европа жұртшылығы да бас шайқай таңырқаған. Басты жауы орыстың ойсыз отаршылдары амалсыз бармақ тістеген. Кенекеңнің жай отындай жарқылдаған, жарау атты жау жүрек жауынгерлері құйғытып келіп, жасанған жазалаушылардың сазайын тартқызған. Әрісі Керей мен Әз-Жәнібек, берісі Жәңгір мен Тәуке, Абылайдан қалған ата жолын қуып, Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігі жолында тәуекелге бел буып, үш жүздің басын қосып, ант бұзып, серттен шыққан солтүстіктегі аузы түкті дұшпандарына қарсы қылыш көтерді. 1837-1847 жылдары бүкіл қазақ даласының жүрегі Отан деп соққан би, батырлары азаттық үшін атқа міңді. Халықтың Ағыбай, Бұғыбай, Наурызбай, Жанқожа, Иман, Бұқарбай, Сұраншы батырлары Отан қорғаудың ерлік үлгісін көрсетті. Патша әскерлерінің қазақ жеріндегі қамалдары Ақтау, Ақмола бекіністеріндегі зеңбірекпен қаруланған жау әскерлерін дала батырлары ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен алып, қамалын қақырата, бұзып басып алды. Ер Наурызбай бастаған қазақ қырандары Ақмола, Торғай, Ырғыз, Ұлытау, Көкше далаларында жазалаушы орыс отрядтарының ойран ботқасын шығарып, қас дұшпанға қан құстырды. Азаттық, теңдік, ар, намыс үшін созылған он жылдық айқаста қазақ рухы биік тұрды. Еңіреген ерлер намысты бермеді, тізе бүкпеді. Патша әскербасылары мен билеуші губернаторлары дала ерлерінің қаһармандығын мойындады. Алайда, от қаруы жоқ, саны жағынан аз халықтың бұл қозғалысы жеңіліспен аяқталды.

Өр халықтың намысынан от алған, қайсар халықтың намысымен қайралған, сайын даланың сайылқыран сардары, сұмпайы жаудың екпінін сұсымен су сепкендей баса білген, ақылы мен әдіс-айласы тең, жауын жасын түскендей жайратқан, әділеттің ақ туын берік ұстаған, халықтың ортасынан шар болаттай қайнап шыққан қаһарман, қазақ деген қалың елдің қамын ойлаған соңғы хан иеміз Көсем Кенекемнің аруағына бас идік! Ұлыстың Ұлы күндерінде Кенекемнің сүйікті есімі атала берсін!

(КЕНЖЕАХМЕТҰЛЫ СЕЙІТ «Жеті қазына» (екінші кітап). Алматы, «Ана тілі» Баспасы ЖШС, 2007-112-122 бет.)

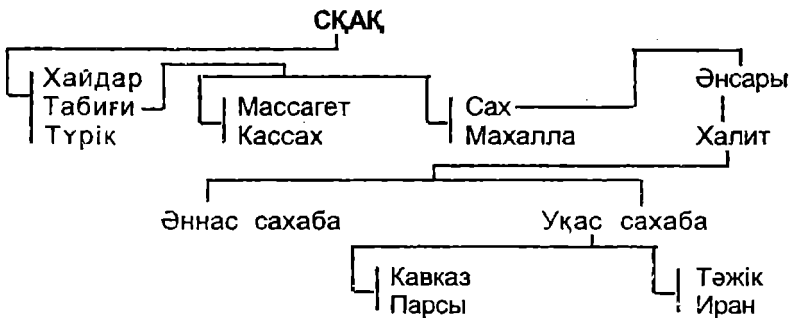
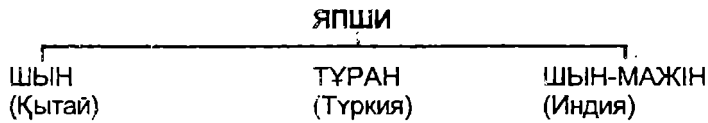
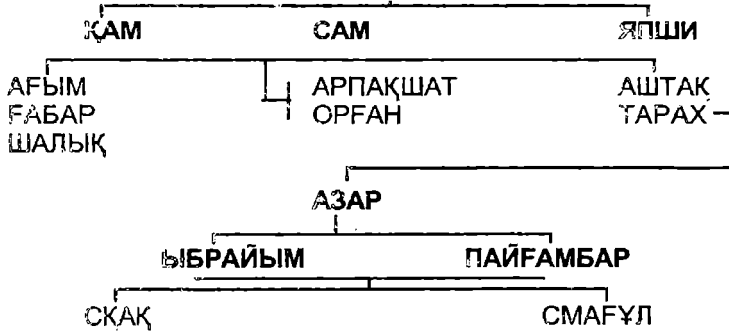

ШЕЖІРЕ

ҚАЗАҚТЫҢ
РУ-ТАЙПАЛЫҚ
ҚҰРЫЛЫСЫ

НҰХ ПАЙҒАМБАР
(Қазықұрт тауы)

СМАҒҰЛ
(Араб халқы)

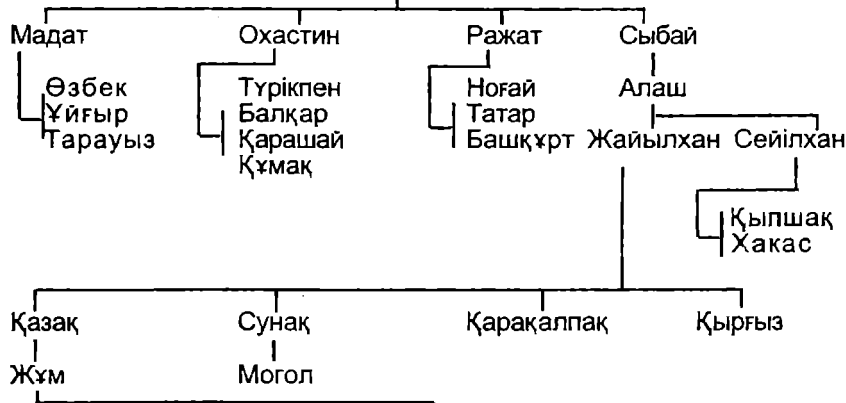
ҚОЖА

ШӘМШІ-АХМЕД

ШАЙХЫ-БҰЗЫРЫҚ

ӘННАС САХАБА

ӘБІЛҚАЙЫР

АҚАРЫС
(Ұлы жүз)

БЕКАРЫС
(Орта жүз)

ЖАНАРЫС
(Кіші жүз)

Қауға беріп,
қойға қой

Қалам беріп,
дауға қой

Найза беріп,
жауға қой

Нәл

Босаға

Жебе

Жүзге кірмейтіндер:

Қожа
Төре

Төленгіт
Кәлеген

Сунақ

ҰЛЫ ЖҮЗ

ҚАҢЛЫ
СІРГЕЛІ
ЖАЛАЙЫР
САРЫҮЙСІН

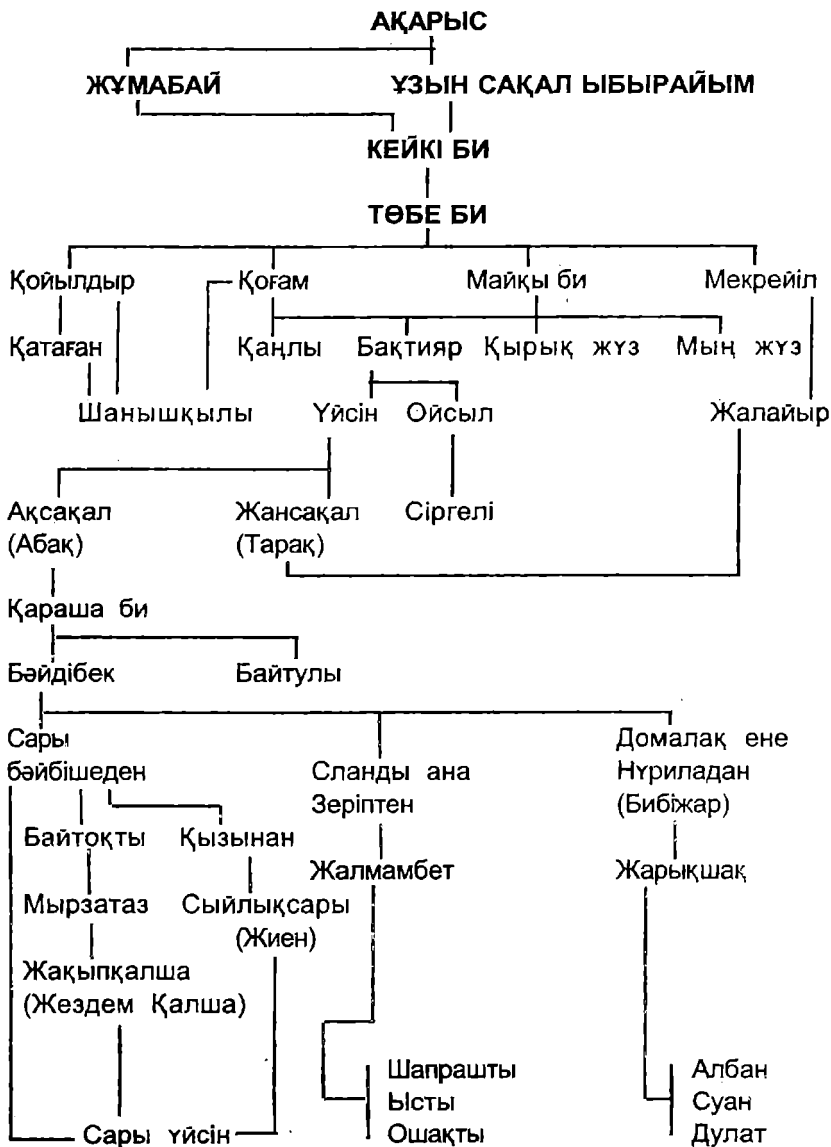
ЫСТЫ
ОШАҚТЫ
ШАПЫРАШТЫ

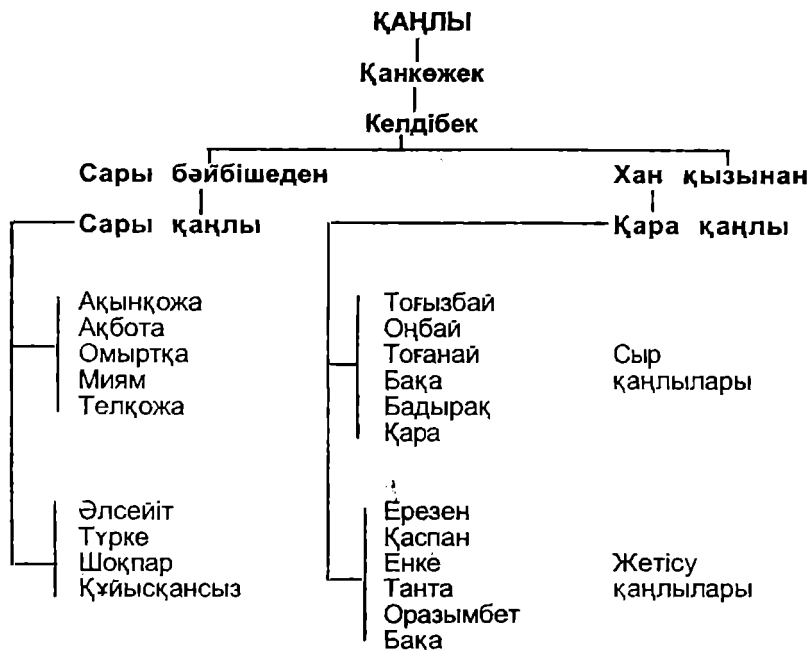
АЛБАН
СУАН
ДУЛАТ

Ұраны: Қауға беріп, қойға қой

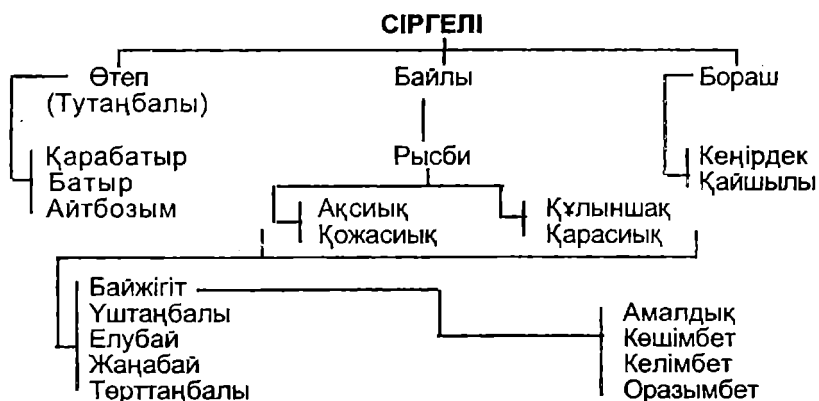
Таңбасы: Таңбасы нәл

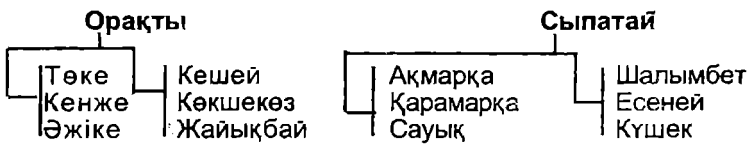
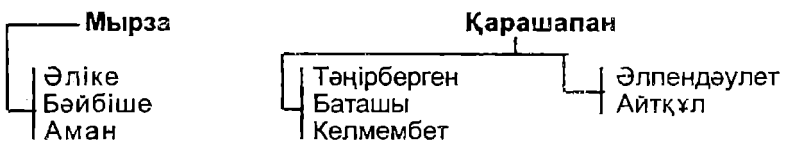
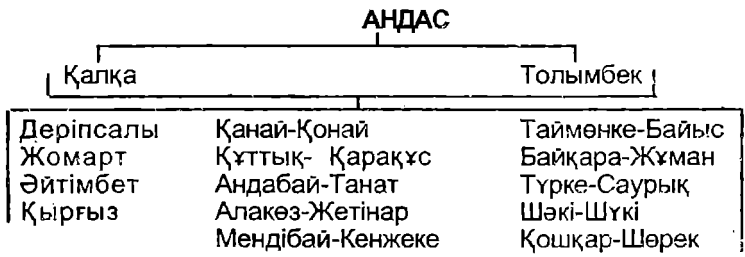
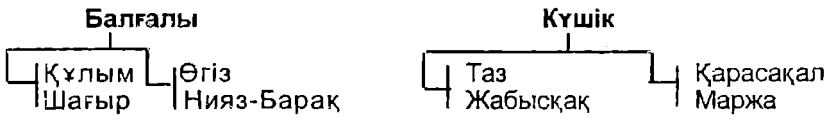
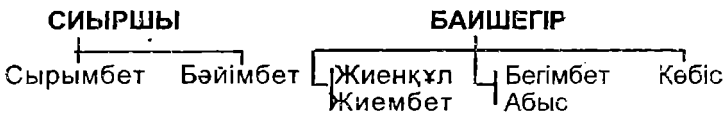

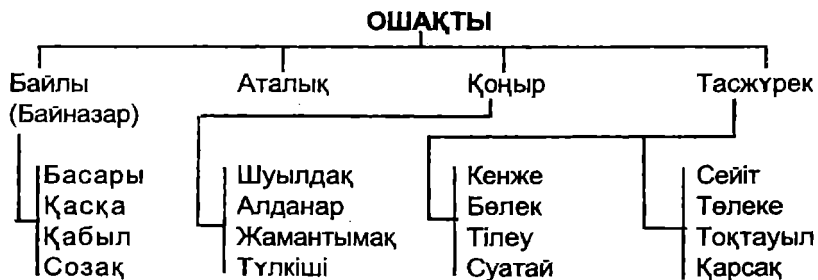
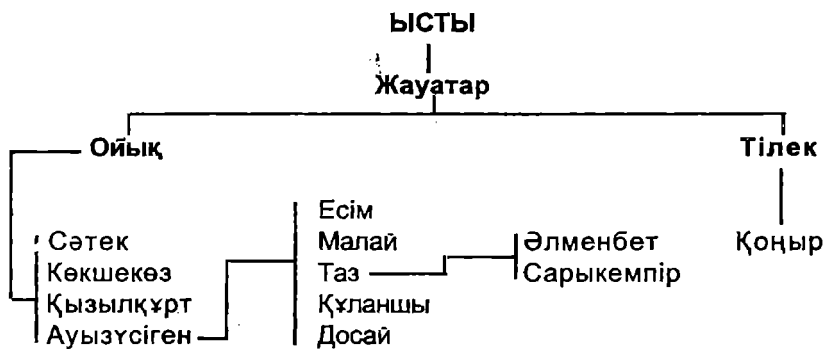
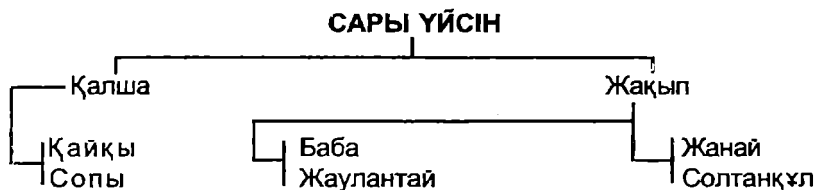
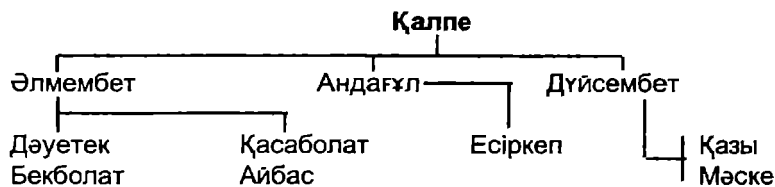

Қаңлылар кейде “ақ”, “қызыл” болып бөлінеді. Кейінгісі Сарықаңлы Телқожадан бөлінеді.

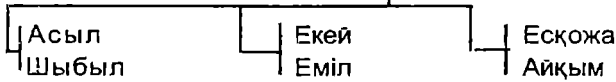

ЖАПАЙЫР

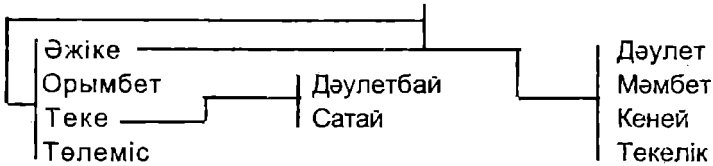

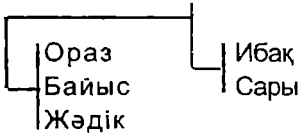
ШАПЫРАШТЫ

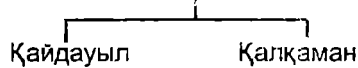
Асыл

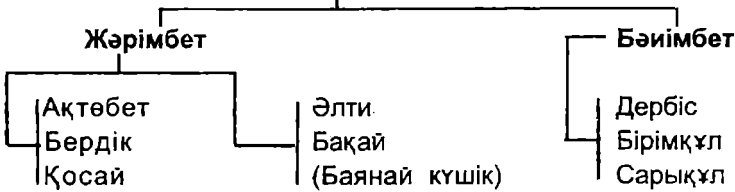
Шыбыл

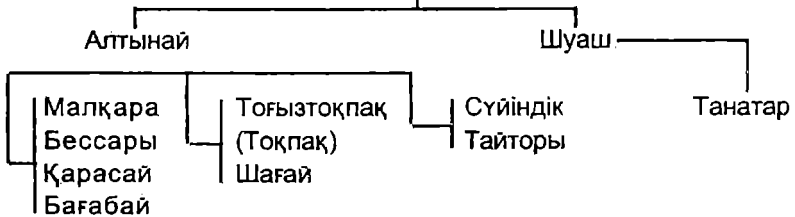
Айқым

Екей

Есқожа

Қызылбөрік

Қоңырбөрік

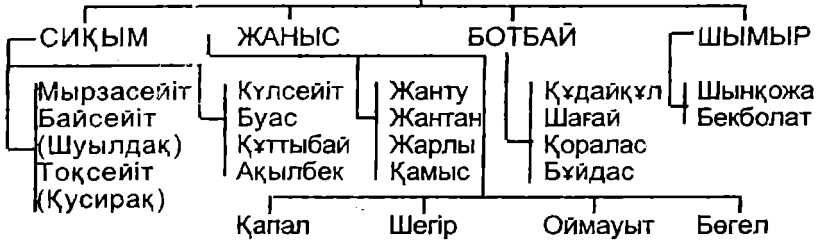

«Құртқамай» деп аталады

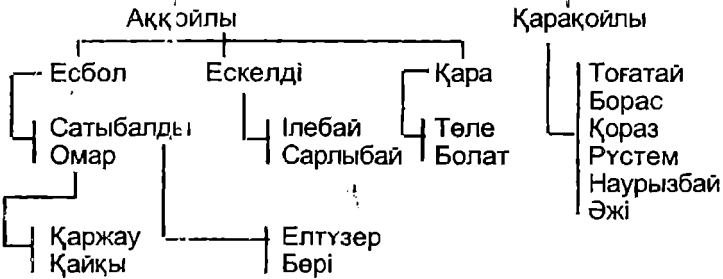
СУАН

ДУЛАТ

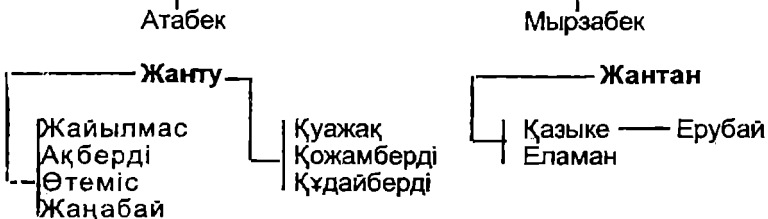
Мырзасейіт

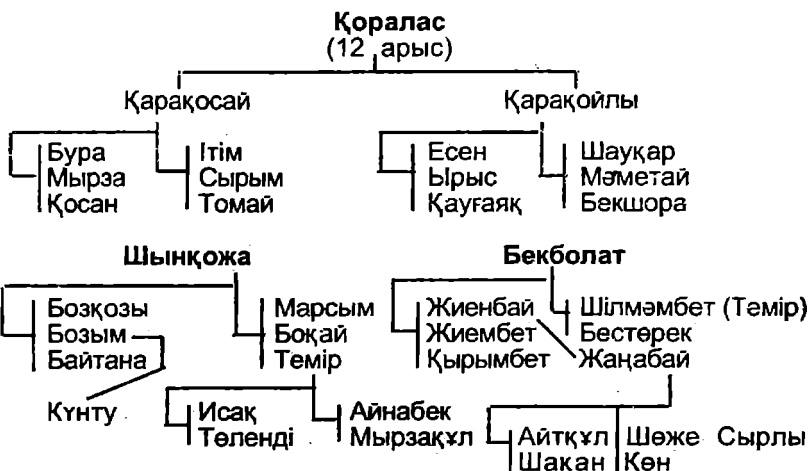
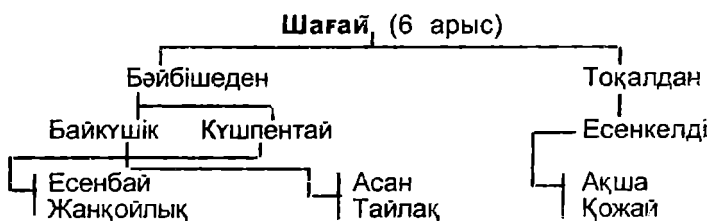
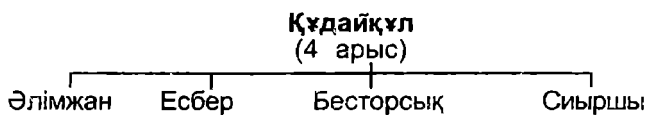
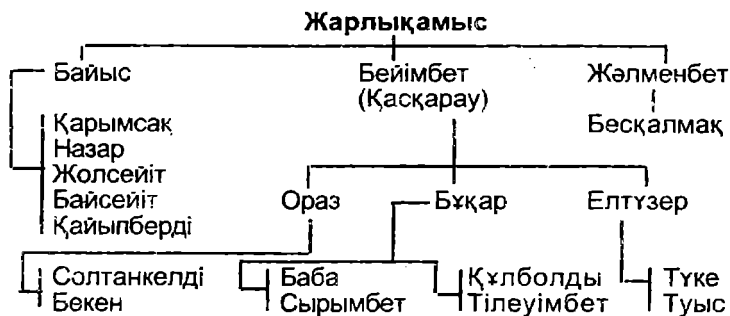

Буас

Ақылбек

ОРТА ЖҮЗ

АРҒЫН

ҚЫПШАҚ

НАЙМАН

ҚОҢЫРАТ

КЕРЕЙ

ТАРАҚТЫ

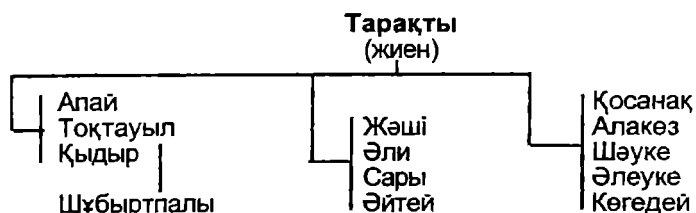
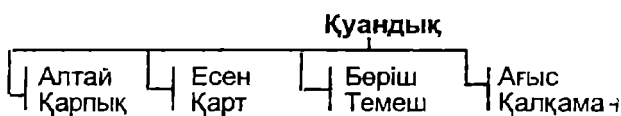
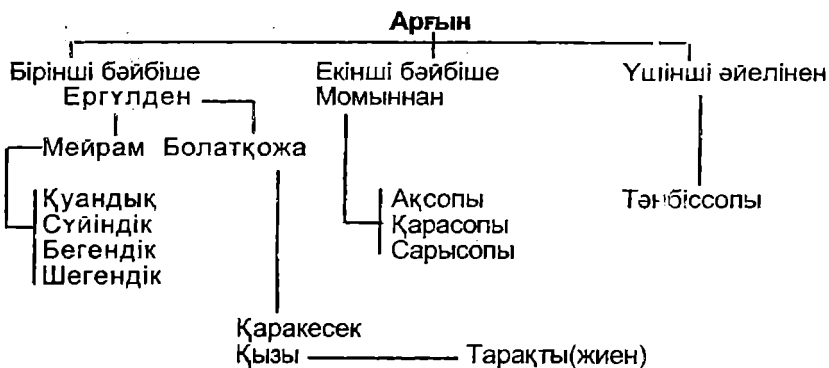
УАҚ

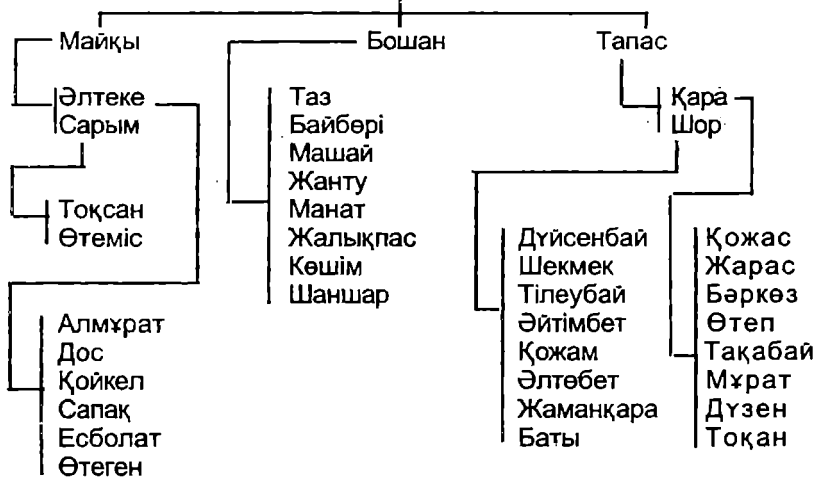
Ұраны: Қалам беріп, дауға қой.

Таңба: Таңбасы босаға П

Қаракесек

Бегендік

Шегендік

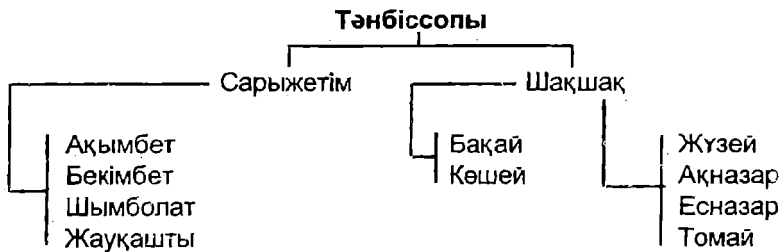
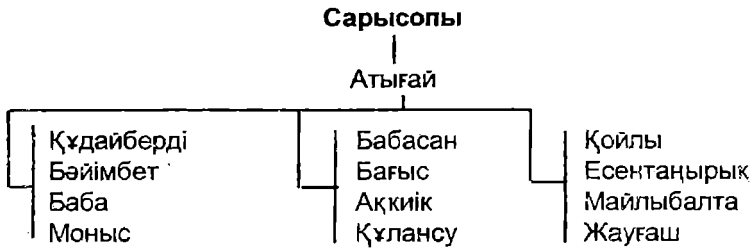

Ақсопы

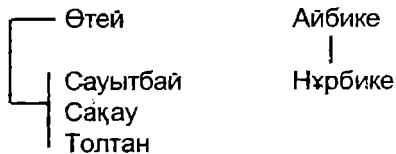
Қарасопы

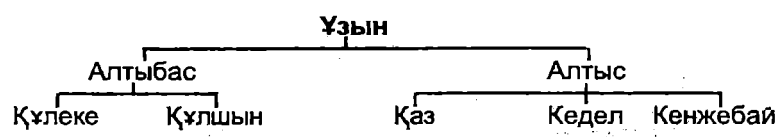
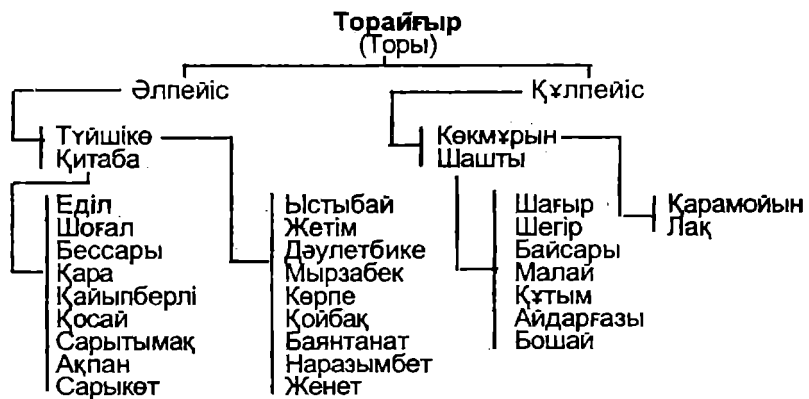
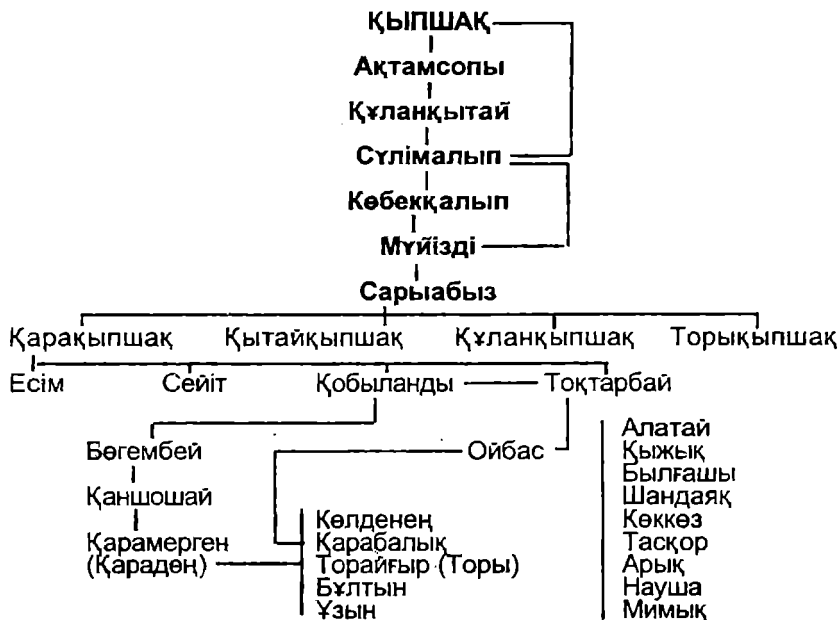

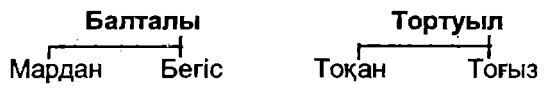
Мейрамнан тараған аталар:

Қамбар

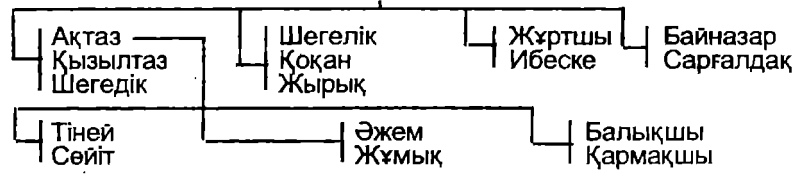

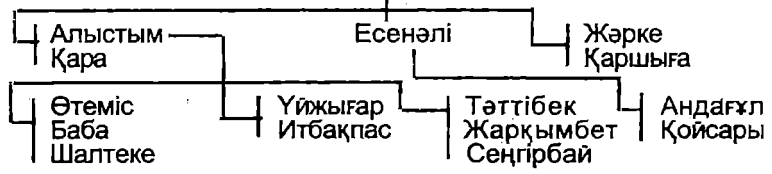
НАЙМАН

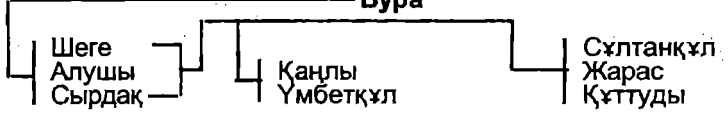
Бағаналы

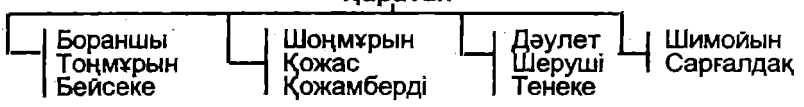
Көкжарлы

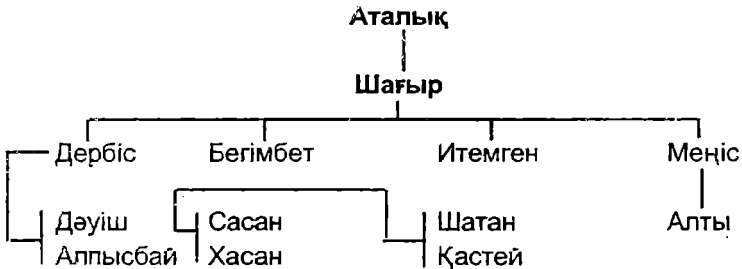
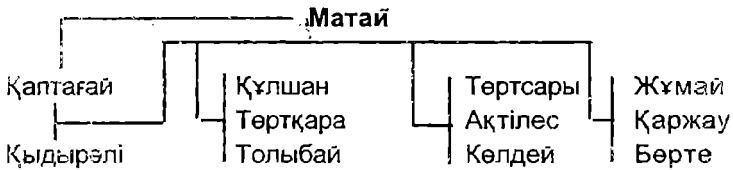
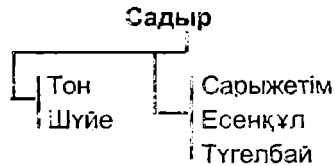
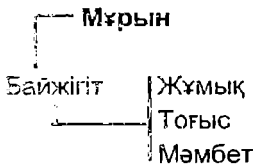
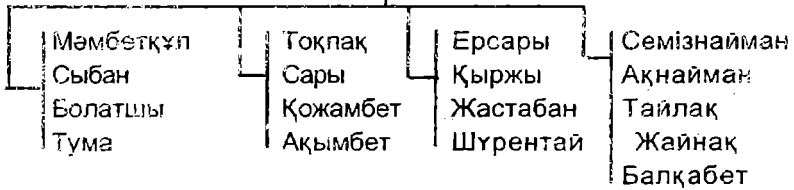
Бура

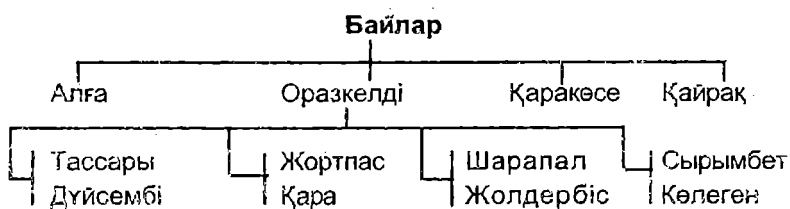
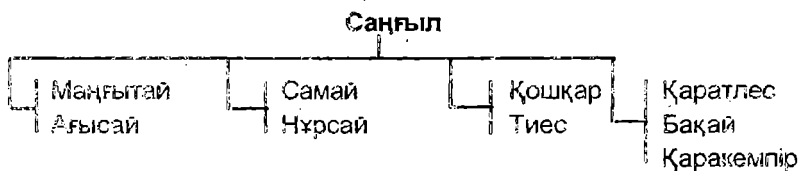
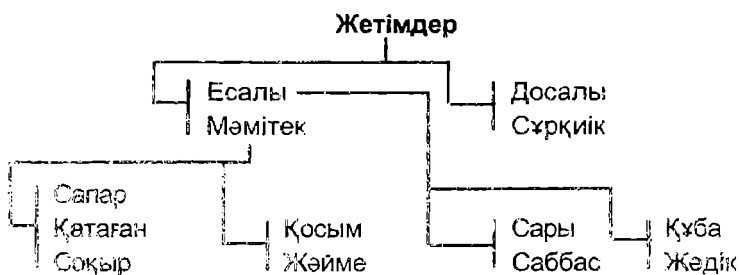
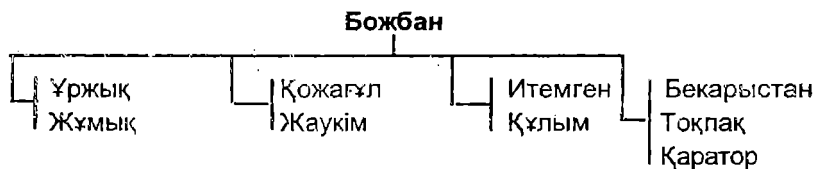
Қаратай

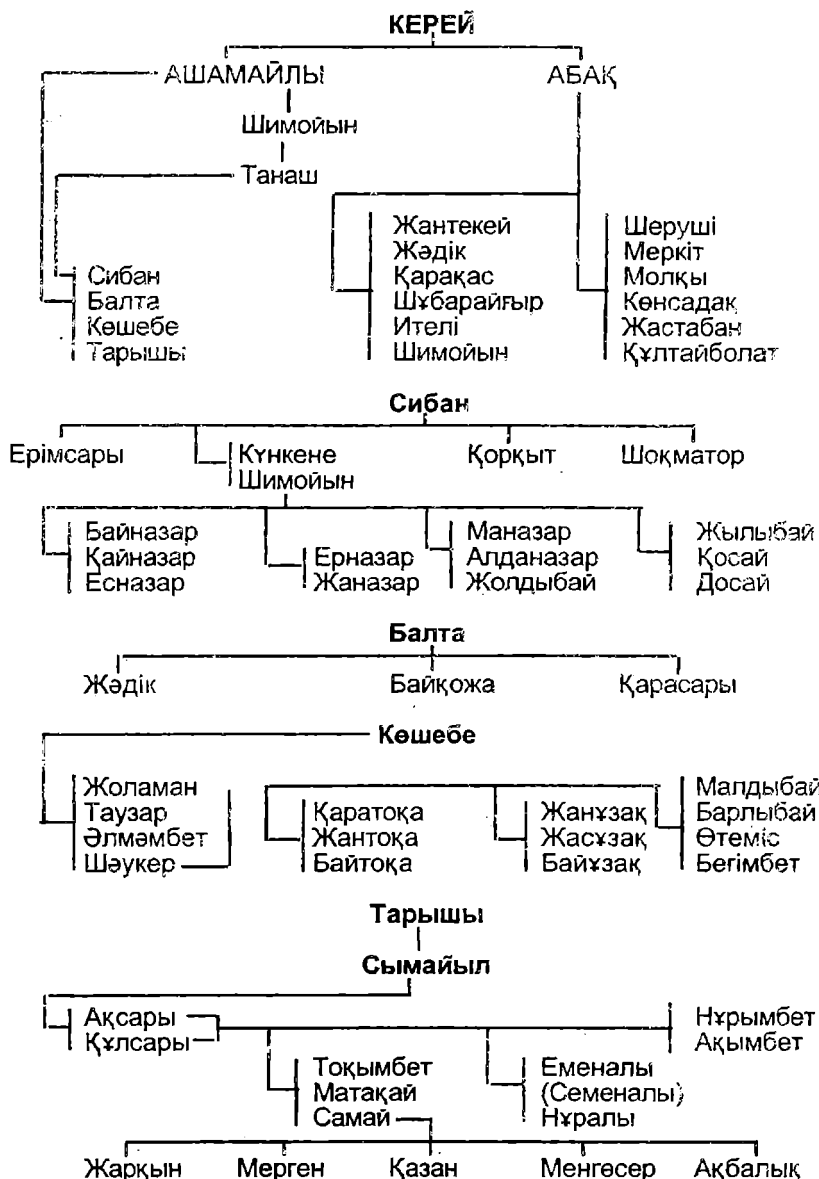

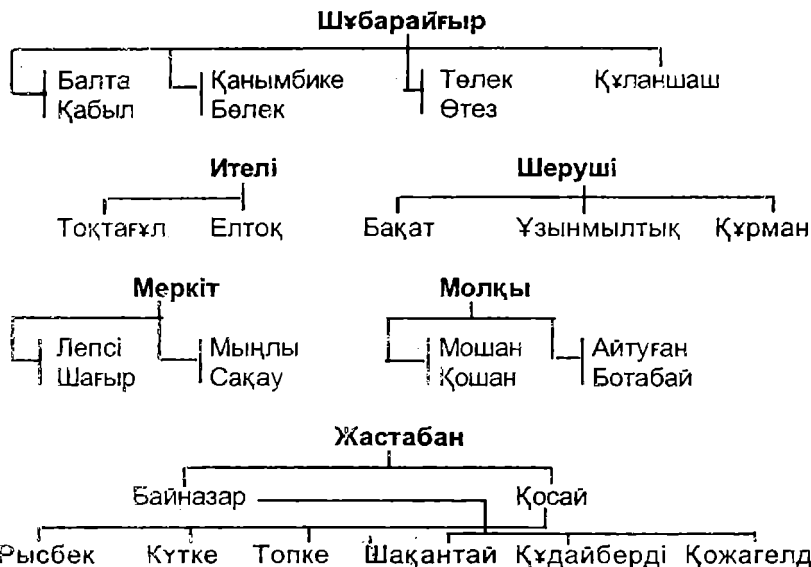
ҚАРАКЕРЕЙ

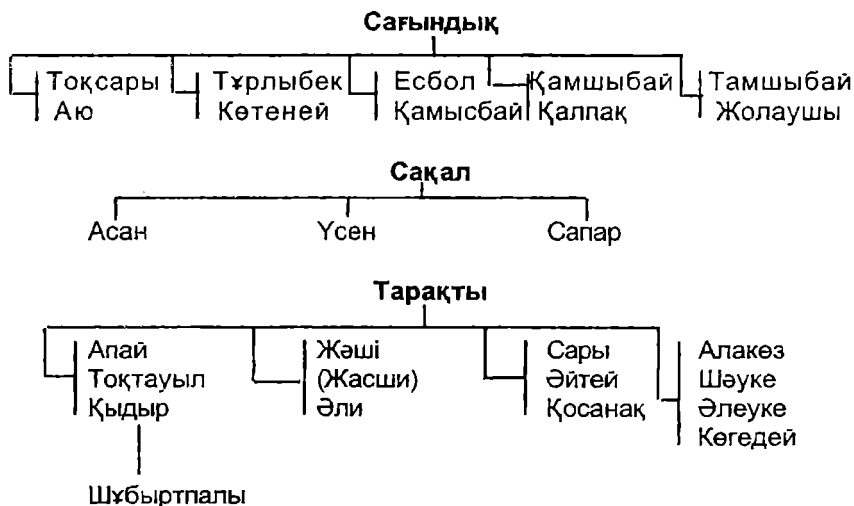

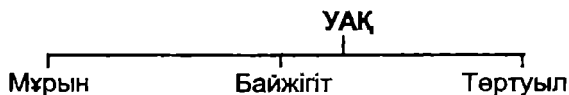
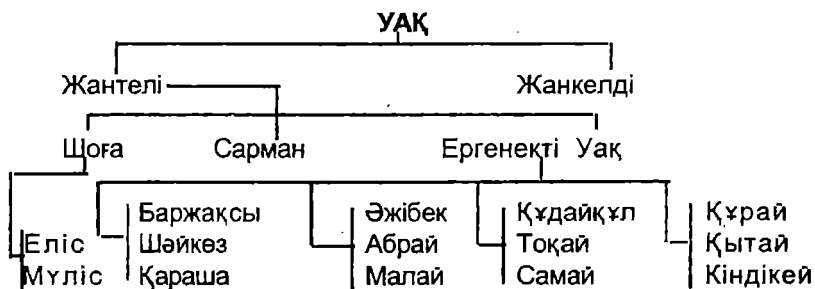
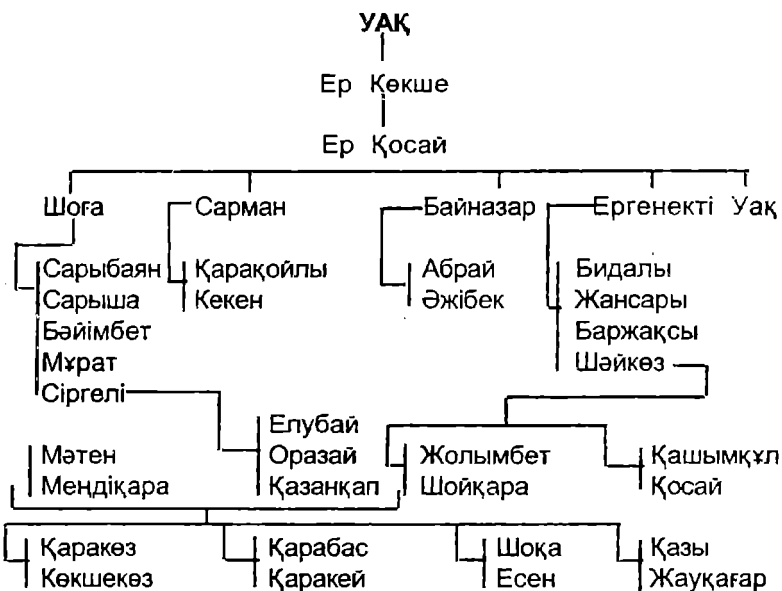

Ашамайлы Керейден тараған рулар:

Ер Қосайдан тараған рулар:

Сарыбағыш
Еренші
Әлімбет

КІШІ ЖҮЗ

ӘЛІМ ҰЛЫ БАЙ ҰЛЫ ЖЕТІРУ

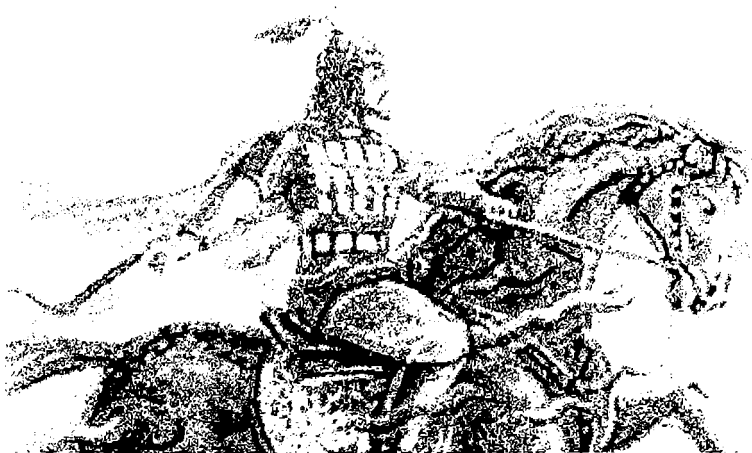
Қарасақал
Қаракесек
Кете
Төртқара
Шәмекей
Шекті

Адай
Алтын
Жаппас
Алтыбас
(Алаша)
Байбақты
Масқар
Беріц
Таз
Есентемір
Ысық
Тана
Қызылқұрт
Шеркеш

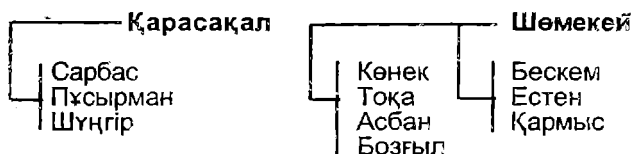
Кердері
Керейіт
Табын
Тама
Жағалбайлы
Телеу
Рамадан

Ұраны:
Найза беріп,
Жауға қой

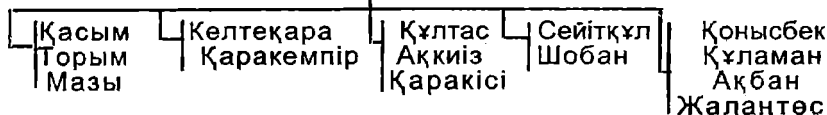
Таңба:
Жебе таңбасы: ✂

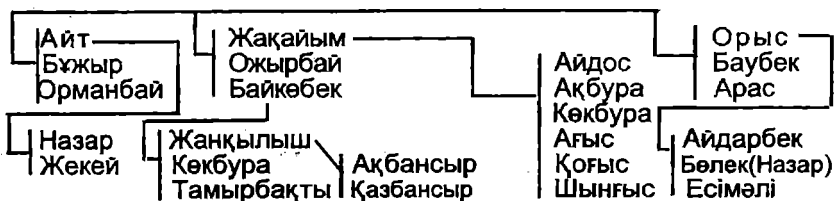
ӘЛІМҰЛЫ

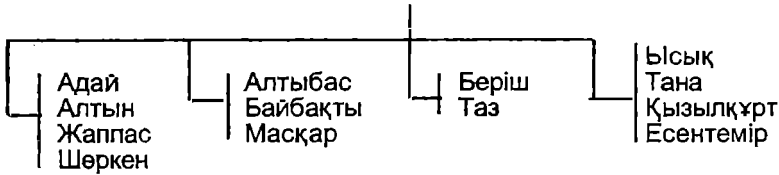
Төртқара

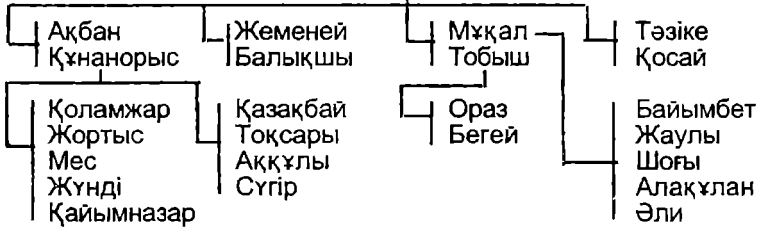
Шекті

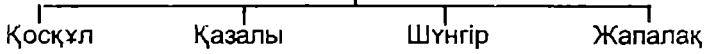
БАЙҰЛЫ

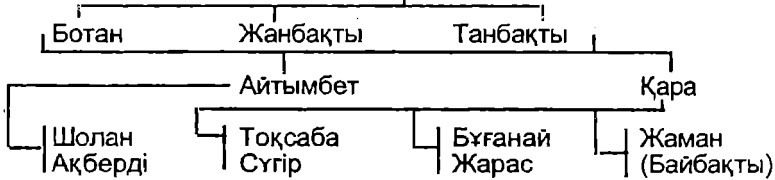
Адай

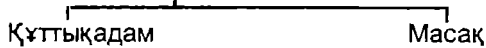
Алтын

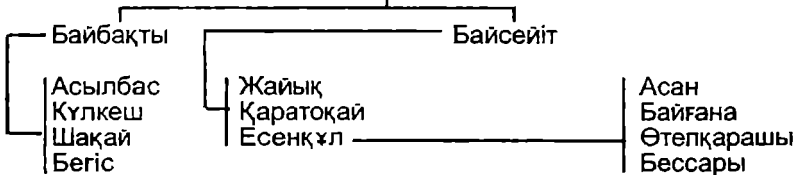
Байбақты

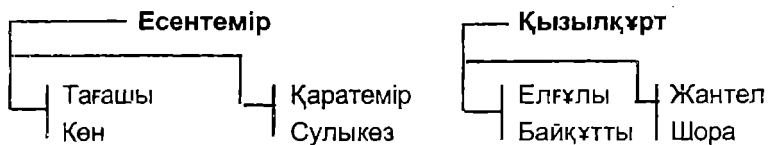

Масқар

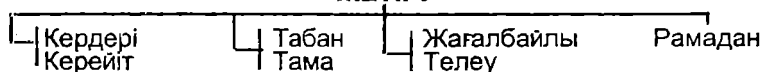

Беріш

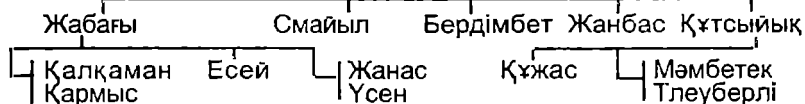

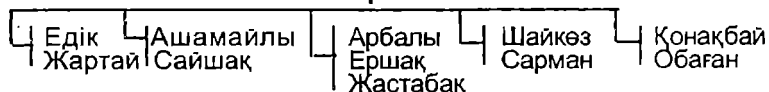
ЖЕТИРУ

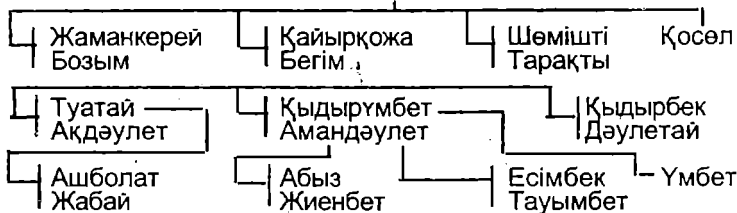
Кердері

Керейіт

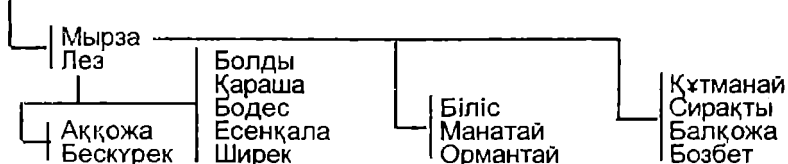
Табын

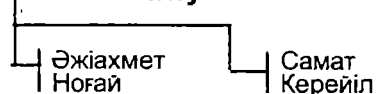
Тама

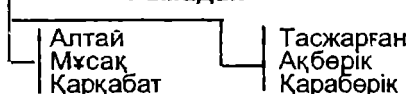
Жағалбайлы

Телуе

Рамадан

МАЗМҰНЫ

ШЕЖІРЕ БАСЫ.....	3
ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ ТУРАЛЫ НЕ БІЛЕМІЗ?.....	4
АҢЫЗ ҮШ ЖҮЗ ТУРАЛЫ НЕ ДЕЙДІ?.....	12
ҚАЗАҚ ҚАЙДАН ШЫҚҚАН?.....	15
1. ҰЛЫ ЖҮЗ.....	29
ҚАҢЛЫ.....	30
СІРГЕЛІ.....	31
ЖАЛАЙЫР.....	32
САРЫҮЙСІН.....	33
ЫСТЫ.....	34
ОШАҚТЫ.....	34
ШАПЫРАШТЫ.....	34
АЛБАН.....	35
СУАН.....	35
ДУЛАТ.....	36
2. ОРТА ЖҮЗ.....	37
АРҒЫН.....	38
НАЙМАН.....	38
ҚЫПШАҚ.....	39
ҚОҢЫРАТ.....	39
КЕРЕЙ.....	40
УАҚ.....	40
ТАРАҚТЫ.....	41
ОРТА ЖҮЗ ЖАЙЛЫ ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР.....	42
3. КІШІ ЖҮЗ.....	45
ӘЛІМҰЛЫ.....	45
БАЙҰЛЫ.....	46
ЖЕТІРУ.....	46
КІШІ ЖҮЗ ЖАЙЛЫ ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕР.....	47
ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ ҚЫСҚАША ШЕЖІРЕСІ.....	50
ҚАЗАҚТЫҢ ҚАНАРМАН ХАНДАРЫ.....	53
КЕРЕЙ ХАН /1456-1473/.....	53
ӘЗ-ЖӘНІБЕК ХАН /1473-1480/.....	54
ҚАСЫМ ХАН /1511-1521/.....	55
ХАҚНАЗАР ХАН/1538-1581/.....	56
ТӘУЕКЕЛ ХАН /1582-1598/.....	57
ЕСІМ ХАН /1598-1628/.....	58
САЛҚАМ ЖӘҢГІР ХАН /1628-1652/.....	59
ҰЛЫ ХАН ӘЗ-ТӘУКЕ /1680-1715/.....	60
АБЫЛАЙ ХАН /1771-1781/.....	62
КЕНЕСАРЫ ХАН /1802—1847/.....	64
ШЕЖІРЕ.....	66

